

sürüyor. Yazara göre, kapitalist üretim tarzının hüküm sürdüğü bu toplumu bürokratik ya da statokratik olarak nitelendirmek mümkündür.

Murat Usman'ın yazısı ile Ahmet Tonak'ınki arasında tematik bir bağlantı var. Tonak, Türkiye kapitalizminin bunalımının açıklanmasında klasik Marksist teorinin dolaysız parçası olmayan değişkenlerin belirleyiciliğini, imalat sanayii üretkenlik endeksinde hareketle sorgularken; Usman, yine ampirik göstergelerin Marksizm'e uygun olarak yeniden yorumlanmasından hareketle, klasik Marksist bunalım değişkenlerinin başlıcası olan kâr haddi üzerinde duruyor. Gerçi Usman'ın incelemesi kâr haddinin evrimi üzerinde organik sermaye bileşimi ile sömürü haddinin etkilerinin görece ağırlıkları üzerinde ikirciksiz bir yargıya ulaşmıyor; ama yazarın kısa yazısının amacı, zaten, Türkiye kapitalizminin yakın tarihte hep döviz sıkışıklığı nedeniyle tıkanmasının klasik Marksist değişkenlerin savsaklanması eğilimini beslemesine karşı, nicel verilerle desteklenen bir uyarıda bulunmakla sınırlı.

"Görüşme" bölümümüze Alexander Cockburn'ün, Kapitalizm, Doğa ve Sosyalizm adlı bir sosyalist ekoloji dergisinin yayın kurulundan James O'Connor ile yaptığı söyleşiyi aldık. O'Connor'un temel tezi, en geniş anlamıyla çevre sorunlarının, yani üretim koşullarının tümüne ilişkin sorunların ancak Marksist kategorilerle kavranıp, bütünsel bir sosyalist politika ile çözümlenebileceği. O'Connor, ABD'de son 20 yıl içinde çevre hareketinin çok önemli kazanımlar elde etmiş olmakla birlikte, bütünsel bir sosyalist perspektiften yoksun olduğu ölçüde de, kendi kuyusunu kazan, başarılarından başarısızlıklar üreten bir politikaya saplanmış olduğunu ileri sürüyor. Bu, Marksist ekolojiste göre, doğa ile emeğin sömürülmesi arasındaki diyalektiği göz ardı eden bir ekoloji politikası sermayenin manipülasyonlarına maruz kalmaya mahkûmdur.

Bu sayının "Değinmeler" bölümünde iki yazı var. Bunlardan ilki, Ahmet Akgündüz'ün Hollanda'da yaşayan göçmen işçilerin sorunlarını ve Hollanda'nın azınlıklar politikasını ele yazan yazısı. Akgündüz, Hollanda'daki on yıllık deneyime dayanarak, etnik ayrımcılığın kapitalizmin yapısal gerekleriyle nasıl sürekli olarak beslendiğini sergiliyor. Bölümün ikinci yazısında ise, Adnan Ekşigil Körfez Savaşı'nda anti-empyalizm adına Irak'ı desteklemiş olanları, kendine özgü bir kategorizasyon geliştirerek, 'gerçekçiliğe' saplandıkları için eleştiriyor. Ekşigil bu yazıda genellikle 11. Tez'de ortaya konan düşüncelerden çok daha dolaysız anlamda politik görüşleri dile getirdiği ölçüde, 11. Tez Danışma Kurulu üyelerinin hepsinin Ekşigil'in görüşlerini paylaşmadığını belirtmeyi gerekli görüyoruz. Bu vesileyle 11. Tez'de yayımlanan yazılarda ileri sürülen düşüncelerin Danışma Kurulu'nu bağlamadığını bir kez daha hatırlatmakta yarar olduğunu düşünüyoruz.

11
TEZ
ekolojik ve sosyalizm

"Piyasa Sosyalizmi"nin Yükselişi ve Düşüşü

Sungur SAVRAN

"Fabrikada işbölümü üretim araçlarının tek bir kapitalistin elinde yoğunlaşmasını içerir, toplumda işbölümü aynı üretim araçlarının birçok bağımsız meta üreticisi arasında dağılmasını... Fabrikada işbölümü a priori bir sistem temelinde düzenli biçimde yürütülürken, toplum çapında işbölümü, a posteriori, doğa tarafından dayatılan, üreticilerin yasa tanımaz kaprislerini denetim altına alan, ancak piyasa fiyatlarının barometrik iniş çıkışlarında algılanabilen bir zorunluluk haline gelir. Fabrikada işbölümü kapitalistin, kendisine ait bir mekanizmanın piyonlarından başka birşey olmayan adamları üzerinde tartışılmaz otoritesi anlamına gelir. Toplumda işbölümü, aynen hayvanlar krallığında herkesin herkese karşı savaşının her türün varlık koşullarını az çok koruduğu gibi, rekabetten, karşılıklı çıkarlarının basıncının doğurduğu zorlamadan başka hiçbir otorite tanımayan meta üreticilerini bir araya getirir. Fabrikadaki işbölümünü, işçinin kısmi bir işleme hayat boyu zincirlenmesini ve sermayeye tümüyle tabi olmasını, emeğin üretkenliğini arttıran bir örgütlenme olarak göklere çıkartan burjuva kafası —tam da bu aynı kafa—, üretim sürecinin toplumsal olarak denetlenmesi ve düzenlenmesi yolundaki her girişimi, mülkiyet hakkı, özgürlük ve bireysel kapitalistin eğilimlerinin sınırlanmaması gibi kutsal şeylere bir tecavüz diye niteler ve aynı ateşlilikle reddeder." (Marx)¹

13 rakamının uğursuzluğuna inananlar için iyi haber olabilir. Sovyetler Birliği oniki tane beş yıllık plandan sonra tam onüçüncü plan döneminin (1991-1995) eşğine geldiğinde planlamadan vazgeçiyor. Şatalin'in "500 gün planı", "Rijkov planı", ikisini uzlaştıran "Aganbegyan planı" --bütün bu planlar Sovyetler Birliği'nde planlamanın terkedilmesi, "serbest piyasa"ya geçişin temellerinin atılması gerektiği varsayımı temelinde hazırlanmış "plan"lar. Tarihin acı cilvesi: Sovyet bürokrasisinin Ekim devriminin ülkesinde yaptığı son "plan" bu gidişle kapitalizme dönüş planı olacak. Gorbaçov önderliğindeki Sovyet bürokrasisi, Kemalist dönemin Ankara valisi Nevzat Tandoğan'a parmak ısırtacak biçimde², "bu ülkeye kapitalizmi de biz getiririz, hem de

1. Karl Marx, Capital, cilt 1, International Publishers, New York, 1984, s. 336-37.

2. Gençlere not: Nevzat Tandoğan, 30'lu yıllarda bir "komünist tevkifatı" sırasında sarfettiği "size ne oluyor, bu ülkeye komünizm gerekiyorsa onu da biz getiririz" sözü ile ünlüdür.

sosyalist yöntemlerle, planlanmış biçimde" diyor!

Sovyetler Birliği'nde, Doğu Avrupa'da ve (onların çoğundan önce bu yola girmiş olsa da şimdi geride kalmış olan) Çin Halk Cumhuriyeti'nde merkezi planlamanın içine girdiği bu çöküş süreci, "piyasa ekonomisi"nin bu zaferi, ilk bakışta dünyada ve Türkiye'de "piyasa sosyalizmi" adıyla bilinen düşünce okulunun tarihsel olarak haklı çıktığını düşündürebilir. Dünyaya sonra döneceğim. Ama Türkiye'de piyasa sosyalizmi yandaşları şimdiden çeşitli tartışma ortamlarında, panellerde, açık oturumlarda, "biz söylemiştik" demeye başladılar bile. (Bu tavrın yazılı ifadesine ben henüz rastlamış değilim.) İlk bakışta çok da inandırıcı görünebilir bu söylem: Sonuç olarak, merkezi planlama ardı ardına bütün "sosyalist" ülkelerde terk edilmiyor mu? Bu, "piyasa ekonomisi"nin üstünlüğünün açık kanıtı değil mi? Pratiğin yargısı (en çok da Marksistler için) teorik tartışmada haklılığının nihai kıstası değil midir? Bu yazının amaçlarından biri, bu görünümün son derecede aldatıcı olduğunu bütün kanıtlarıyla ortaya koymak olacak. Bürokratik işçi devletlerinde merkezi planlamanın tasfiyesini içeren süreç, yüzeysel biçimde değil de biraz derinlemesine incelendiğinde, pratiğin "piyasa sosyalizmi"ni doğrulamak bir yana bütünüyle yanlışladığı görülecek.

Bu mistifikasyonu ortadan kaldırmak başlı başına önemli bir amaç sayılabilir. Ama bugün "piyasa sosyalizmi" sorununun tartışılmasının önemi, yalnızca eskiden beri sürmekte olan bir teorik tartışmanın, içinde bulunduğumuz aşamada yeniden değerlendirilmesiyle sınırlı değil. Tartışmanın önemi teorinin boyutlarının çok ötesinde yatıyor. 1980'li yıllar boyunca sol liberalizmin "sivil toplumu" versiyonunun sahip çıktığı "piyasa sosyalizmi", bugün Gorbaçovizmin Türkiye'deki aktarma kayışı rolünü üstlenmiş olan siyasal güçlerce de benimsenmeye başladı.³ TBKP'nin yöneticileri "liberal ekonomi"yi, "serbest piyasa"yı sadece Sovyetler Birliği vb. ülkeler için değil, Türkiye için de bir çözüm gibi sunuyorlar. Böylece, "piyasaseverlik" Türkiye'de kendini kitlelere "sosyalist" ya da "komünist" olarak sunan siyasal hareketler içinde de bir yayılma gösteriyor. Yani sorun artık teorik olmaktan çok öteye, Türkiye bağlamında da dolaysız biçimde siyasal bir sorun haline geliyor. "Piyasa sosyalizmi"nin eleştirisi bu bağlamda tam bir aciliyet kazanıyor.

"Piyasa sosyalizmi"nin eleştirisinin Türkiye'deki tartışmanın boyutlarını aşan bir önemi de var. Teorik açıdan çok ciddi bir sorunla karşı karşıyayız. Planlama düşüncesi Marksizmin komünizme ilişkin genel anlayışının asli, vazgeçilmez bir köşe taşıdır. Eğer Sovyetler Birliği ve öteki bürokratik işçi devletlerinde merkezi planlamanın tasfiyesi, planlama düşüncesinin tarihsel bir anlamda iflasının bir göstergesi olarak kabul edilirse, bu Marksizmin sadece komünizme ilişkin anlayışının değil, genel olarak tarihsel gelişmeyi kavrayışının da ciddi biçimde sarsılması anlamına gelecektir. Bu sorunu, "planlama düşüncesi zaten Marksizmin önemli bir boyutu değildi" türünden özürlerle

3. Haydar Kutlu'nun TBKP'ye en yakın parti olarak ANAP'ı gördüğünü biliyoruz. Bu tespitin yarı-teorik bir gerekçelendirme çabası Zulfü Dicleli'nin Adımlar dergisinin 43. sayısında çıkan yazısında bulunabilir. Dicleli'nin yazısının mükemmel bir eleştirisi için bk. Nail Satılğan, "Marxist Olmayan Komünistler Üzerine", Görüş, Kasım 1990. "Sivil toplumsuluk" ile TBKP'nin sol liberalizminin bazı başka bağlantılarını başka bir bağlamda ele almıştım. Bk. S. Savran, "Türkiye Solunun Yeniden-Yapılanması", Sınıf Bilinci, 8. Aralık 1990.

savsaklamak, sadece entellektüel kolaycılık değildir — aynı zamanda, Marksizmi tanınamaz hale getirmeyi de kabul etmektir. Daha da önemlisi, Marksist programı kapitalizme ve meta üretiminin anarşisine karşı en büyük silahından yoksun kılmak, insanlığın geleceğinin komünist temellerde biçimlendirilmesinden vazgeçmektir.⁴ Marksistler için teoride kolaycılığa yer yoktur çünkü teorik sorunlara göz kapamak pratikte dünyayı değiştirme çabasında başarısızlığa razı olmak anlamına gelir. Denilebilir ki, "Marksizmin bunalımı" adı verilen tartışmada, sınıf (ya da devrimci özne) ve devrim tartışmalarının yanısıra en önemli boyut planlamanın geleceği sorunudur.

Bu sorunların hepsini tek bir yazının sınırları içinde ve tüketici biçimde ele almanın mümkün olmadığı açık. Burada tartışmayı (Türkiye solu açısından güncelliğini de göz önüne alarak) "piyasa sosyalizmi"nin eleştirisi ekseninde yürüteceğim. Bu tartışma sorunun öteki boyutları konusunda ipuçları verecek kuşkusuz. Ama özellikle planlamanın geleceği sorununun, Marksistler tarafından, bürokratik işçi devletlerinin deneyiminin eleştirel bir bilançosunu da içeren bir teorik derinlikte ele alınmasının gerekliliğinin yadsınamaz olduğunu düşünüyorum. "Piyasa sosyalizmi"nin eleştirisi, bürokratik planlamanın alternatifi olan demokratik sosyalist planlama'nın artık somut olarak geliştirilmesi gereken ayrıntıları konusunda kendiliğinden bir açıklık getirmiyor. Bu konuda, şimdilik bir başlangıç noktası olarak, Ernest Mandel'in "Sosyalist Planlamanın Savunusu" başlıklı yazısında geliştirdiği görüşlere katıldığımı belirtmekle yetineceğim.⁵

Yazının ana gövdesine girmeden önce okuyucudan sabır diliyorum. Uzun bir yazı, bu konunun yeterli biçimde ele alınabilmesi açısından gereklidir. Görünüş ile gerçeğin birbirinin bu denli tersi olduğu bir döneme tarihte az rastlanmış olmalı. Aynaların çarpıttığı imgeleri ancak ağır bir çabayla düzeltmek mümkün.

1. PİYASA VE PLANLAMA KARŞISINDA MARKSİZM

"(Başlangıçta tümüyle kendiliğinden bir nitelik taşıyan) kişisel bağımlılık ilişkileri ilk toplumsal biçimlerdir. Bu ilişkiler altında insanın üretici kapasitesi ancak zayıf bir ölçüde ve yalıtılmış noktalarda gelişir. Nesnel bir bağımlılık, temelinde kişisel bağımsızlık ikinci ana biçimdir. Burada genel bir toplumsal metabolizmaya, evrensel ilişkilere, çok yönlü ihtiyaçlara ve evrensel kapasitelere dayalı bir sistem ilk kez biçimlenir. Bireylerin evrensel

4. Bu eğilimin, SBKP'nin dolaysız etkisi altındaki (eski) sosyalistlerin dışında da yayılmakta olduğuna ilişkin ürkütücü belirtiler var. Örneğin, ABD'nin önemli Marksist iktisatçılarından John Weeks, kapitalizmin zaferini ilan edenlere karşı Marksizmi savunurken "kapitalizmin bir eleştirisi olarak Marksizm ile, kendini sosyalist insanın bir ideolojisi olarak sunan ve Marksizm - Leninizm adıyla anılan yaklaşımı birbirinden ayırmak gerektiğini" iddia edebiliyor. Yani, Stalinizmin hakkı Stalinizme, planlama onun olabilir, biz "kapitalizmin eleştirisi"ne sığınalım! Weeks (eskiden Stalinisti) kapitalizm eleştirisinin, toplumun kaynaklarının bilinçli biçimde dağıtım temelinde kapitalizmin aşılmasını sağlayacak bir planlamanın yokluğunda ne işe yarayacağını sormayı unutuyor. Marksizmi, Marx'ın alaylı biçimde "eleştirel eliştir"i adıyla andığı sol Hegelciliğe indirgemeye kimsenin hakkı yok. (Bk. J. Weeks, "The Triumph of Capitalism?", Monthly Review, cilt 41, No. 6, Kasım 1989.

5. Sözkonusu yazı İktisat Dergisinde iki bölüm halinde (sayı 273 ve 274) yayınlanmıştır.

gelişmesine ve komünal, toplumsal üretkenliklerini kendi toplumsal servetleri olarak denetimlerine almalarına dayanan özgür bireysellik üçüncü aşamadır. İkinci aşama üçüncüsünün koşullarını yaratır." (Marx)⁶

Gerek yukarıda planlamanın Marksizmin bütünselliği içindeki önemi konusunda söylediklerimin bir ölçüde gerekçelendirilmesi, gerekse aşağıda değineceğim birçok noktanın açıklığa kavuşması açısından klasik Marksizmin piyasa ve planlama konusunda geliştirdiği temel görüşleri kısaca ele almakta yarar görüyorum.

Marksizmin sosyalist planlama konusundaki tezlerinin temeli, kapitalist üretim tarzının tanımlayıcı özelliklerinden biri olan meta üretiminin (değer ilişkisinin) eleştirisinde yatar. Meta üretimi, bütün insanların üretim faaliyetinin işbölümü dolayısıyla birbirine bağımlı hale geldiği bir toplumda, özel mülkiyetin bir sonucu olarak üretim kararlarının sayısız odak arasında parçalanmış olduğu bir tarihsel durumun ürünüdür. Üreticilerin birbirlerine bağımlılığının gerektirdiği bütünsellik, bu koşullar altında, ancak ürünlerinin mübadelesi sonucunda piyasa aracılığıyla, yani bilinçsiz, kendiliğinden, "anarşik" bir biçimde kurulur. Bu "anarşi" bir rastgelelik, bir kargaşa anlamını taşımaz. Meta üretiminin, insanların iradesinden bağımsız olarak işleyen yasaları vardır. Bu yasaların başında da değer yasası gelir: Bu yasaya göre, kapitalist toplumda toplumsal emeğin dağılımı, piyasa fiyatlarının arz/talep mekanizması temelinde, sürekli olarak, üretim için gerekli emek miktarlarının belirlediği değerlerin çevresinde salınması aracılığıyla, parayla desteklenmiş talebe uyumlu hale gelir. Burjuva iktisadının "piyasa mekanizmaları" adını verdiği işleyiş tarzı, meta üretiminin değer yasasında temellenen yasalarının değer çeşitli biçimleri (para, sermaye, kredi vb.) altında işleyişinden başka birşey değildir. Yani piyasa, üreticiler arasında bir üretim ilişkisi olan değer (meta üretiminin) kurulduğu toplumsal alandır. İşte bu üretim ilişkisi, kapitalizmin iki tanımlayıcı ilişkisinden biridir. (Kuşkusuz esas belirleyici olan öteki ilişkidir: sermaye/ücretli emek ilişkisi.)

Piyasanın (değerin, metanın, paranın) kapitalizme özgü bir üretim ilişkisi olarak nitelenmesine karşı, piyasa sosyalistleri piyasanın, meta mübadelesinin, paranın kapitalizmden önce de var olduğunu hatırlatmayı görev bilirler. Kimse için sır olmayan bu tarihsel olgu, paranın, metanın, piyasanın kapitalizm sonrasında, sosyalizmde de varlığını sürdürmesinin bir gerekçesi olarak öne sürülür. Oysa, kapitalizm öncesindeki üretim tarzlarında piyasanın, metanın, paranın üretim sürecindeki yeri, kapitalizm içindeki yerinden çok farklıdır. Kapitalizm öncesi toplumlarda piyasa üretim ilişkilerinin asli, kurucu bir ögesi değildir; toplumlar arasında ya da toplumsal üretimin kıyısında ortaya çıkar. Kapitalist toplumda ise meta üretimi toplumsal yeniden üretimin hücre biçimi haline gelmiştir.⁷ Bu nedendir ki Marx, meta üretiminin ancak kapitalizmle birlikte hakim ilişki biçimi haline geldiğini, değer yasasının bütün ağırlığıyla ancak kapitalizm altında geçerlilik kazandığını, birini (metayı, özel mübadeleyi) kaldırmadan ötekini (sermayeyi, sömürüyü) kaldırmanın bir hayal olduğunu defalarca, bıkmadan usanmadan vurgulamak zorunluluğunu

hissetmiştir.⁸ Öte yandan, komünizm ancak üretici güçleri kapitalizmin geliştirdiği düzeyden devralarak ve kendine uygun hale getirerek varolabilir. Yani, kapitalizm-öncesi toplumlardan farklı olarak komünizmin ekonomik temeli üretim birimlerinin kendine-yeterliliği değil, karşılıklı bağımlılığın genelleşmesi, hatta evrenselleşmesi olacaktır. Bir dünya toplumu olarak komünizmde paranın, mübadelelerin, piyasanın, kapitalizm-öncesi toplumlarda olduğu gibi toplumsal üretimin kıyısında yer alması bu nedenle mümkün değildir. Öyleyse, piyasanın kapitalizm öncesinde varolmuş olması, ne kapitalizmde özel bir yeri olduğunu reddetmek, ne de komünizmde de kapitalizm öncesindeki benzer biçimde varolabileceğini savunmak için bir gerekçe oluşturamaz.

Meta üretimi, insanlar arasındaki ilişkilerin bilinçli ve işbirliğine dayalı biçimde değil, piyasanın kör güçlerine bağlı olarak düzenlenmesi dolayısıyla, insanın kendi ilişkilerinin, kendi gücünün, kendi karşısına yabancı bir güç olarak çıkması anlamında yabancılaşmış bir sistemdir. Piyasa sistemi, insanların amaçlarını elbirliği temelinde gerçekleştirmesinin önünde bir engeldir. Burada gelişme ya kör, bilinçsiz, hedeflenmemiş biçimde çıkar ortaya, ya da ancak piyasa güçlerinin dizginlenebildiği, geriletebildiği, askıya alınabildiği ölçüde bilinçli bir gelişmedir.

İşte planlamanın komünist (ya da bu bağlamda eşanlamlı olmak üzere sosyalist) bir toplumun kuruluşunda tanımlayıcı bir öge olmasının temelinde bu yatar. Kapitalizm, üretici güçleri ve bilimi dev bir hızla geliştirmekle insanlığın doğayı denetim altına almasını ve kendi amaçları uğruna kullanmasının koşullarını yaratmıştır. Ama bunun maliyeti insanla (ve doğayla) olan ilişkisinin tam bir yabancılaşma ilişkisi haline gelmesidir. Komünizm insanlığın kendi ilişkilerini bilinçli biçimde ve elbirliğine dayanan bir temelde kurmasının (ve bu arada doğayı denetlerken aynı zamanda bilinçsizce tahrip etmeye son vermesinin) olanaklarını yaratacaktır. İşte bunun temeli üretimin toplum (ve son aşamada dünya) çapında planlanmasıdır.

Planlama, ne Devlet Planlama Teşkilatı ya da Gosplandır, ne de Kantoroviç'in planlama teknikleri. Bunlar (yani bir planlama örgütlenmesi ve belirli planlama teknikleri) kuşkusuz önemlidir. Ama, herşeyden önce, planlama bir üretim ilişkisidir. Meta üretiminin, üreticilerin faaliyetini kendiliğinden biçimde, piyasa aracılığıyla bütünleştiren ve toplumsal üretimin bir parçası haline getiren yabancılaşmış ilişkilerine karşı olarak, planlama, karmaşık bir sosyo-ekonomik bütünün parçaları olan tekil üreticilerin faaliyetini, piyasanın dolayımından geçmeksizin, bilinçli biçimde toplumsallaştıran bir ilişkidir. Üretici güçlerin bugün ulaştığı düzeyde, yani işbölümüne ve geniş ölçekli sanayi üretimine dayalı bir dünyada, çeşitli üretim ve dolaşım birimlerini birbirine bağlayarak toplumsal üretimin bütünlüğünü sağlayabilecek yalnızca iki tür üretim ilişkisi vardır: meta üretimi (piyasa) ve planlama. Komünizm, kapitalizmin toplumsallaştırma biçimi olan piyasa aşmak, planlamaya yaslanarak gelişmek zorundadır. Çünkü meta üretimi (piyasa) insanlar arasındaki ilişkilerin bilinçli biçimde

8. "... değer yasası... ancak kapitalist üretim tarzı temelinde bütünüyle gelişir." Karl Marx, Un chapitre inédit du Capital, 10/18, Paris, 1971, s. 223; ayrıca bk. s. 74-75 ve 77. Aynı konuda bk. Le Capital, cilt I, bölüm I, Editions Sociales, Paris, 1973, s. 172-73 ve 173n. Marx Grundriss'de Proudhon ve Bray'i sömürüyü kaldırırken mübadeleyi korumak istemeleri dolayısıyla "budalalık" ile suçlar. Grundrisse, a.g.y., s. 249. Ayrıca bk. Felsefenin Sefaleti, Sol Yayınları, İstanbul, 1975, s. 70-71 ve 80-81.

düzenlenmesine olanak tanımaz. Çünkü meta üretimi (piyasa) toplumsal ihtiyaçların bilinçli bir öncelikler dizisine göre karşılanması için elverişli değildir. Çünkü meta üretimi (piyasa) doğası gereği üreticiler arasında eşitsizlikler yaratır yeniden ve yeniden. Çünkü meta üretimi üretim kararlarının özel biçimde verilmesine dayanır, dolayısıyla özel mülkiyet meta üretimine en uygun biçimdir. Çünkü meta üretimi hücrelerinde sermayenin oluşum dinamiğini, yani sınıflaşmanın itici güçlerini taşır. Komünizm ya üretimin planlaması temelinde olacaktır, ya da olmayacaktır.

Bu ana kadar söylenenler, planlamanın sosyalizm için gerekliliğini ortaya koyuyor. Ama planlamanın olanaklı olup olmadığı konusunda henüz hiçbir şey söylenmiş değil. Marksizm sosyalizmin temellerini kapitalist üretim tarzının gelişme dinamiklerinin bir ürünü olarak görür. Planlamanın olanaklılığını sağlayan da tam tamına kapitalizmin gelişmesinin belirli bir aşamasında ortaya çıkan özelliklerdir. Engels'in mükemmel biçimde özetlediği gibi,⁹ kapitalizm, üretim birimlerinin ölçeklerini büyüterek, hisse senetli şirketler aracılığıyla bireysel mülkiyeti aşarak, karteller vb. aracılığıyla birden fazla üretim birimini bir araya getirerek, devletin doğrudan doğruya üretime ve ekonomik yaşama el atmasına yol açarak, emeği ve üretimi giderek daha fazla toplumsallaştırmakta, toplumsal üretimin eşgüdümüne dayalı, bilinçli ve önceden verilmiş kararlara bağlı biçimde yürütülmesinin önkoşullarını oluşturmaktadır. Bütün bu gelişmeler "toplumsal üretimin sistematik, kesin biçimde örgütlenmesi"nin, yani "önceden belirlenmiş bir plan temelinde toplumsallaşmış üretim"in giderek meta üretiminin yerini almasının tarihsel basamaklarıdır.¹⁰ Kuşkusuz, kapitalizmin hakimiyeti devam ettiği sürece bu genel toplumsallaşma meta üretiminin anarşisine ve sermayenin kârlılık mantığına tâbi adacıklarda sıkışıp kalacaktır. Yani üretim birimlerinin, sermaye birimlerinin, kısmen ulusal devletlerin bağrında gelişen planlama süreçleri, dünya piyasasının genel anarşisine tâbi olmaya devam edecektir. Ancak sermayenin sosyo-ekonomik hakimiyetinin yıkılmasıyla ki bu toplumsallaşma temelinde planlanmış bir ekonominin serpilip gelişmesinin önündeki engeller ortadan kaldırılacaktır.

Bu bizi Marksizmin piyasa ve planlama konusundaki konumu açısından son noktaya getiriyor. Madem, denecektir, planlanmış bir ekonominin önündeki engel esas olarak sermayenin hakimiyeti, öyleyse neden bu hakimiyetin ortadan kaldırılmış olduğu bürokratik işçi devletlerinde planlama "serpilip gelişmek" bir yana, bunalım içinde, giderek tasfiye ediliyor? Bu soruya somut bir cevap vermek için bir süre sabretmemiz gerekiyor - aşağıda bu soruna temel çizgileriyle değinilecek. Ama aşağıda verilecek cevabın teorik temelini burada atmamız gerekiyor. Klasik Marksizm komünizmin, sermayenin hakimiyeti yıkılır yıkılmaz derhal ve bütünsel olarak kurulmasının mümkün olmadığı, bu kuruluşun uzun bir geçiş dönemi boyunca devam edecek bir sürecin ürünü olacağı noktasından yola çıkar. Komünist toplumun (ya da onun alt evresi olan sosyalizmin) kuruluşunun başka öğeleri gibi, planlama da akşamdan sabaha piyasanın yerini alamaz. Başka bir biçimde söylenirse, piyasa ilga edilemez, aynen devlet gibi

9. Özellikle Anti-Dühring'in 25. bölümünde ve Bilimsel ve Ütopik Sosyalizm adlı çalışmasında.

10. Frederick Engels, "Socialism: Utopian and Scientific", The Marx-Engels Reader, der: Robert Tucker, 2. edisyon, WWNorton, New York, 1978, s. 715 ve 717.

sönümlenir, "uykuya yatar", "ölür gider". Üretim ve tüketim toplumsallaştığı ölçüde planlama piyasanın yerini alır, toplumun düzenleyici mekanizması haline gelir. Bu demektir ki, "serpilip gelişme" piyasanın derhal yok olması anlamına gelmez. Plan ve piyasa geçiş dönemi boyunca çelişik bir birliktelik içinde yeni toplumun iki düzenleyici ilkesi olarak varlıklarını sürdürecektir. Burada birliktelik kadar önemli olan unsur iki ilkenin çelişik karakteridir: planlama ilkesi ile değer yasası birbirine karşıt iki düzenleme biçimidir. Üretim alanındaki bu iki temel ilişki, birbirleriyle sürekli bir mücadele içindedir. Sosyalizme doğru ilerleyişin ana itici güçlerinden biri bu yüzden planlama ilişkisinin değer yasasına (piyasa mekanizmalarına) hakimiyetinin gittikçe artmasıdır.¹¹

Bütün bunlar sosyalizmin piyasadan hiçbir biçimde yararlanamayacağı, onu kullanamayacağı anlamına gelmez. Üretici güçlerin gelişme düzeyi, sınıflar arasındaki (özellikle işçi sınıfı ile küçük burjuvazi arasındaki) ilişkiler, kapitalizmin ilga edildiği ülke(ler) ile dünya kapitalizminin görece ekonomik güçleri vb. etkenler, geçiş toplumunda piyasa kategorilerinin, hatta piyasanın işleyişinin yaygınlığı ve biçimleri açısından son derecede büyük önem taşır. Dolayısıyla, Marksizmin varılacak hedefe (komünist topluma) ilişkin önermelerinden, oraya giden yola (geçiş toplumuna) ilişkin mekanik, dolayimsız sonuçlara varmak mümkün değildir. Plan ile piyasanın oranı ve bileşme (eklemlenme) biçimleri, ele alınan geçiş toplumunun (toplumlarının) somut koşullarından bağımsız biçimde ve statik olarak belirlenemez. Her tarihsel duruma uygun oran ve bileşme biçimi farklı olacaktır.

Ama bu esneklik şu konularda Marksist teori açısından hiç bir kuşkuyla yer bırakmayacak bir kesinlikle elele gitmek zorundadır: Birincisi, üretici güçler geliştiği ölçüde planlama daha olanaklı ve gerekli hale gelir. İkincisi, ancak plan piyasayı daha güçlü biçimde kendine tabi kıldığı ve meta üretiminin gittikçe daha fazla alanda sönmülmesini sağladığı ölçüde toplum sosyalizme yaklaşıyor demektir. Dolayısıyla, üçüncüsü, piyasanın alanının genişlemesi ve plana tâbiliğinin gevşemesi her zaman geri bir adımdır. Geri adımlar (ricatlar) bazı tarihsel uğraklarda gerekli olabilir ama bu bunların geri adımlar olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz.

Marksizmin planlama/piyasa ilişkisi konusundaki zengin tezlerine hakkını vermekten uzak olan bu tartışmayı dört tez halinde özetleyebiliriz: (1) Piyasa kapitalist üretim tarzının asli bir biçimidir, onun damgasını taşır. Ama tek başına alındığında kapitalizmin varlığının bir kanıtı değildir. (2) Sosyalizm piyasanın sönmülmesi, yerini planlamanın alması temelinde kurulacaktır. (3) Planlamanın önkoşulları kapitalizmin kendi gelişme dinamiklerince yaratılmıştır, yaratılmaktadır. (4) Kapitalizmden sosyalizme geçiş toplumunda piyasa mekanizması ve piyasa kategorileri planlama ilkesiyle çelişik biçimde bir arada varolacak, toplum sosyalizme yaklaştığı ölçüde planlama piyasayı geriletecek ve nihayet ortadan kaldıracaktır.

11. Sosyalizme geçiş toplumunun karakterini bu açıdan ilk olarak Sol Muhalefet üyesi Yevgeni Preobrajenskiy 1926 tarihli Yeni Ekonomi başlıklı çalışmasında formüle etmiştir. Bk. La nouvelle economique, EDI, Paris, tarih yok.

2. PİYASA SOSYALİZMİ NEDİR?

Piyasa sosyalizmi, sosyalizmin inşasında merkezi planlamanın temel rolünün eleştirisini ve piyasanın önemini savunmasını üstlenen geniş bir düşünce okulu. Uzun bir tarihe sahip: Geçmiş ta 30'lu yıllara, bazı burjuva iktisatçıların (von Mises, von Hayek vb.) sosyalist planlamanın olanaksız olduğu ve iktisadi etkinliği sağlayamayacağı iddiaları karşısında, burjuva iktisadının etkinlik kavramlarından hareketle planlamanın, piyasanın mantığını taklit eden (simüle eden) bir mekanizma haline getirilmesini öneren Oskar Lange'ye kadar uzanıyor. Ama esas olarak 50'li yılların sonundan itibaren Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde iktisatçılar arasında yeniden filizleniyor, 60'lı yıllarda Avrupa'nın bütün bürokratik işçi devletlerinde ortaya çıkan iktisadi reform eğilimlerine yol gösteren bir düşünce okulu haline geliyor.¹² 60'lı yılların piyasa sosyalizmini Lange'nin yalıtılmış açılımından ayıran, bu ikinci dalga'nın temsilcilerinin içinde yaşadıkları toplumlarda uygulanmakta olan bürokratik merkezi planlama deneyiminin pratik eleştirisinden yola çıkmaları. Bu, piyasa sosyalizmi ile iktisadi reform girişimleri arasında güçlü bir bağın kurulmuş olmasını da açıklıyor. Nihayet, 80'li yıllarda, piyasa sosyalizmi Doğu'da ve Batı'da büyük bir patlama gösteriyor. Bu patlamanın temel nedeni kuşkusuz Yugoslavya ve Macaristan'dan sonra Çin'in (1978) ve Sovyetler Birliği'nin de (1985) piyasaya büyük ağırlık tanıyan bir yöneliş içine girmiş olmaları. Ama Batı'da buna Keynesçi müdahale politikalarının bile ideolojik planda yenilgisinin ve yeni-liberalizmin yükselişinin damga vurduğu bir ideolojik iklimin eşlik ettiği unutulmamalı. Piyasa, bürokratik işçi devletlerinden önce, gelişmişle az gelişmişle bütün kapitalist ülkelerde yeniden ideolojik/kültürel söylemin merkezine yerleşmişti. Reagan ve Thatcher, Pinochet ve Özal, Gorbaçov'dan önce iktidara gelmişlerdi.

Piyasa sosyalizminin teorik planda en ciddi temsilcileri Doğu Avrupa'dan çıkmıştır. Bunlar arasında (kendisi Polonyalı olan Lange'nin dışında), Polonya'dan Włodzimierz Brus, Macaristan'dan Janos Kornai, Çekoslovakya'dan Ota Šik sayılabilir.¹³ Sovyetler Birliği'nde ilk reform dalgası, teorik bakımdan yukarıdakilerle karşılaştırılmayacak

12. 60'li yıllardaki reform denemeleri ve bunlara eşlik eden ideolojik tartışmalar için bk. Korkut Boratav, *Sosyalist Planlamada Gelişmeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1973.

13. Brus'un en önemli erken yapıtı *Sosyalist Ekonominin Genel İşleyiş Sorunları*, Polonya'da 1961 yılında yayımlanmıştır. Kitabın İngilizcesi 1972 yılında *The Market in a Socialist Economy* başlığıyla (Routledge and Kegan Paul, Londra), Fransızcası ise 1968 yılında aslına sadık biçimde *Problèmes généraux du fonctionnement de l'économie socialiste* (Maspero, Paris) adıyla yayımlanmıştır. Kornai'nin 1956 tarihli doktora çalışması *Ekonomik Yönetimde Aşırı-Merkezileşme* başlığını taşır ve Macaristan'da 1957 yılında yayınlanır. (İngilizcesi: *Overcentralization in Economic Administration*, Oxford University Press, Oxford, 1959). En etkili kitabı *Darlık Ekonomisi* başlığını taşır. (İngilizcesi: *The Economics of Shortage*, North Holland, Amsterdam, 1980.) Ota Šik, Dubçek yönetiminin ekonomik reformlarının mimarıdır. En önemli kitabı Çekoslovakya'da 1964 yılında *Sosyalist Meta İlişkilerinin Sorunları Üzerine* başlığıyla yayımlanmıştır. İngilizce'de yayınlanan düzeltilmiş versiyonun başlığı, *Plan and Market Under Socialism* (International Arts and Sciences Press, White Plains, New York, 1967) olarak konmuştur. Šik, 1990 yılı içinde İstanbul'da *İktisatçılar Haftası*'nda konuk konuşmacı olarak bulunmuştur.

olan Yevsey G. Liberman'ın adıyla anılır.¹⁴ 80'li yıllarda Macaristan, Polonya ve Sovyetler Birliği'nde adları sayılamayacak kadar çok sayıda iktisatçı piyasa sosyalizminin sözcülüğünü üstlenmiştir. Türkiye okuyucusunun tanıdığı adlar arasında Sovyetler Birliği'nden, Gorbaçov'un danışmanı Aganbegyan ve "500 gün planı"nın mimarı Şatalin'i sayabiliriz. Batı'da ise piyasa sosyalizminin en yetkili sözcüsü 1983 tarihli *Gerçekleşebilir Sosyalizmin İktisadi* başlıklı kitabıyla İskoçya'dan Alec Nove'dir.¹⁵ Piyasa sosyalizminin 80'li yıllarda Batı'da da ne kadar hızla yayıldığı ve aydınlar arasında neredeyse bir hegemonya kurduğunun çok çarpıcı örneklerinden biri Sovyet ekonomisinin önde gelen uzmanlarından Michael Ellman'ın geçirdiği dönüşümde gözlenebilir. 70'li yıllardaki çalışmalarında¹⁶ kendi bakış açısından Sovyet deneyiminin eleştirisinin yanısıra olumlu özelliklerine de dikkat çekmeye çalışan Ellman, son çalışmasında tümüyle piyasa sosyalistleriyle aynı doğrultu içine girmiş bulunuyor.¹⁷

Piyasa sosyalizminin adından sosyalizmin kuruluşunda piyasaya ağırlıklı bir rol atfettiğini çıkarmak kolay ama iş içeriğini belirli bir kesinlikle tanımlamaya geldiğinde sayısız tanımla karşılaşmak mümkün. Bunun çeşitli nedenleri var. Teorik olarak, piyasa sosyalizmi çerçevesinde farklı modeller öneriliyor. Brus'un "piyasa mekanizmasını içselleştirmiş merkezi planlı ekonomi"sinden Adam Smith'i ve Friedman'ı geride bırakan bir piyasa savunuculuğunu üstlenen Macar, Yugoslav ve Sovyet iktisatçılarına kadar uzanan geniş bir yelpazeye yayılıyor öneriler.¹⁸ Pratikte de, her ülkede ve her dönemde uygulanan reform paketlerinin kapsamı, piyasa ile planın bileşme biçimi, piyasa kategorilerinin önem derecesi vb. farklılaşıyor. Üstelik, sorunu içinden çıkılamayacak hale getiren bir de asli neden var. Yukarıda, klasik Marksizmin plan ve piyasa sorununa yaklaşımını ele alırken belirttiğim gibi, hiçbir geçiş toplumu piyasayı birdenbire ortadan kaldıramaz. Dolayısıyla, piyasa sosyalizminin eleştirdiği ve "komuta

14. Bk. *Economic Methods and the Effectiveness of Production* (Ekonomik Yöntemler ve Üretimin Etkinliği), International Arts and Sciences Press, White Plains, New York, 1971. (Kitabın Rusçası 1970 yılında yayımlanmıştır.)

15. *The Economics of Feasible Socialism*, George Allen and Unwin, Londra, 1983. Nove, Sovyet ekonomisinin ve iktisat tarihinin önde gelen uzmanlarından. En önemli yapıtları arasında şunlar sayılabilir: *An Economic History of the USSR* (SSCB'nin İktisadi Tarihi), Penguin, Harmondsworth, 1972 (ilk basımı 1969) ve *The Soviet Economic System* (Sovyet Ekonomik Sistemi), Allen and Unwin, Londra, 1986.

16. Bu çalışmalar *Collectivisation, Convergence and Capitalism* (Kolektifleştirme, Yakınsama ve Kapitalizm) başlığı altında toplu halde yayımlanmıştır (Academic Press, New York, 1984).

17. *Socialist Planning* (Sosyalist Planlama), 2. edisyon, Cambridge University Press, Cambridge, 1989. Bu noktada, Türkiye'de piyasa sosyalizminin savunucularının bu konuya ilişkin fikirlerini toplu biçimde sergiledikleri etraflı bir çalışmanın mevcut olmadığını belirtmek gerekiyor. "Yaşasın Piyasa!" türünden popüler kısa parçaların dışında, görebildiğim kadarıyla, bir tek Asaf Savaş Akar'ın *İktisadi Analiz* (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1979) başlıklı kitabı, Kornai'nin bazı kavramlarını da kullanarak piyasa sosyalizmine temel olabilecek teorik bir çerçeve çiziyor, ama bu konunun ayrıntılarına girmiyor. Piyasa sosyalizmi konusunda eleştirel bir tarama Tülay Ann'ın, *Onbirinci Tez'in* 10. sayısında yayımlanmış olan, "Sosyalizmde İktisadi Reform Modelleri: Merkezi Planlamadan Özel Mülkiyete" başlıklı yazısında bulunabilir.

18. Yugoslavya'dan örnekler için bk. A.Nove, *The Soviet Economic System*, a.g.y., s. 311-313;

ekonomisi" ya da "idari-bürokratik sistem" adını taktığı "geleneksel" (bürokratik Stalinist) planlama sistemlerinde bile piyasanın önemlice bir rol oynadığı söylenebilir. (İşçi devletlerinin tarihinde, piyasanın rolünün ihmal edilebilir bir nicelik ve niteliğe düştüğü sadece iki dönemden söz edilebilir: 1918-21 arası Rusyası'nda "savaş komünizmi" ve 1929-34 arası dönemde Stalinist planlamanın aldığı aşırı merkeziyetçi biçim. Bunlar da kuralı doğrulayan istisnai durumlardır.) Öyleyse, piyasa sosyalizmini tanımlayan çizgi nereden geçecek?

Bu soruya statik bir bakış açısından belirli cevaplar vermek mümkün. Örneğin üretim miktarı hedeflerinin merkezi olarak belirlenmesine dayanan (ve "emredici planlama" olarak bilinen) yöntemleri tümüyle reddeden ve üretim kararlarını piyasa göstergelerine göre hareket eden özerk işletmelere bırakmayı öneren yaklaşımları piyasa sosyalizmi olarak nitelenmek anlamlı olabilir.¹⁹ Ya da (buna bağlı biçimde) sinai üretim araçlarının meta haline geldiği, yani üretim araçlarında ticaretin genelleştiği durumların piyasa sosyalizmi olarak nitelenmesi düşünülebilir. Ama statik kıstaslar kullanan tanımların fazla bir yararı yok. Çünkü değişik somut koşullar altında ve dönemlerde, görünüşte benzer modeller tümüyle karşıt gelişmelere işaret edebilir. 1920'li yılların NEP'i ("savaş komünizmi"ni çok özel koşulları bir kenara bırakılırsa) 1917 Rusyası'na göre üretimin toplumsallaştırılmasında fazlasıyla cesur bir aşama bile sayılabilir. 1960'lı yılların Macar reformları ("Yeni Ekonomik Mekanizma") ya da perestroyka ise, üretimin ve mülkiyetin toplumsallaştırılmasında ciddi bir geriye gidiştir. İki durumun aynı statik kıstasla değerlendirilmesi bu yüzden yeterli olmayacaktır.

Piyasa sosyalizmi ancak onu savunanların tarihsel gelişme sürecine bakışları çerçevesinde, dinamik bir perspektifle tanımlandığında anlamlı bir kategori haline gelir. Bunun temel nedeni, piyasa sosyalizminin teorik olarak Marksizmin sosyalizme geçişte plan/piyasa ilişkisine ilişkin tezlerinin reddiyesi olması, pratik olarak da bürokratik işçi devletlerindeki merkezi planlama yöntemlerinden piyasaya doğru bir dönüşü hedeflemesidir. Piyasa sosyalizminin teorik rakibi piyasanın bir süreç içinde yerini planlamaya bırakması gerektiğini söyler. Pratikte ise piyasa sosyalizminin amacı boşlukta bir sistem yaratmak değildir, merkezi planlamanın yerini piyasaya terketmesidir. Yani her iki durumda da piyasa sosyalizmi kendini dinamik bir süreç içinde tanımlamak zorundadır.

Macaristan'dan örnekler için bk. J.Kornai, "The Hungarian Reform Process: Visions, Hopes and Reality", *Remaking the Economic Institutions of Socialism: China and Eastern Europe*, der. V. Nee/D.Stark, Stanford University Press, Stanford, 1989 içinde, s. 92-93. Sovyet örnekleri her gün gazetelerin sayfalarını dolduruyor, sayılmayacak kadar çok.

19. Piyasa sosyalizmi kavramını tanımlamakta en titiz çabayı gösteren yazarlardan biri olan Brus, çizgiyi biraz daha ötede çiziyor. Ona göre carî üretim kararlarını piyasaya bırakan, ama fiyatların saptanmasını ve uzun dönemli yatırım kararlarını merkezin yetkisine veren bir model (kendi "piyasa mekanizmasını içselleştirmiş merkezi plan" modeli) geleneksel merkezi plandan farklıdır ama piyasa sosyalizminin de berisindedir. Bk. "Evolution of the Communist Economic System: Scope and Limits", *Remaking the Economic Institutions...*, a.g.y., s. 265. Lange modeli, fiyatların merkezi olarak belirlenmesine dayandığı için Brus'unkine, yatırım kararlarını piyasaya bıraktığı, merkezi otoriteye sadece faiz oranını bir araç olarak verdiği için piyasa sosyalizmine yakın. Geri kalan modeller piyasa sosyalizmi Brus'a göre.

İşte bu dinamik bakış açısı bize piyasa sosyalizminin gerçek tanımını verir. Piyasa sosyalizmi, üretici güçlerin gelişmesinin, ekonomik yapının karmaşıklaşmasının, ihtiyaçların çeşitlenmesinin belirli bir aşamasında, planlamanın gelişmenin önünde bir engel haline geldiği, bu engelin aşılmasının ancak planlamanın yerini piyasanın almasıyla mümkün olacağı görüşünün ifadesidir. Bu tezin somut bir uzantısını da derhal formüle etmenin açıklık sağlamak bakımından yararı var: "Geleneksel planlama modeli", önce Sovyetler Birliği'nde, daha sonra da uygulandığı öteki ülkelerde, sanayileşmenin güçlü bir atılım yapmasına uygun bir yöntem olmuştur, ama modern koşullar altında, gelişkin bir ekonominin daha ileriye doğru yürümesi için uygun değildir. Bu iki tezi Gorbaçov'dan Alec Nove'ye, Sovyet ideologları Zaslavskaya ve Aganbegyan'dan Michael Ellman'a kadar birçok piyasa sosyalisti paylaşır.²⁰ Aslında bu tezler ilk kez 60'lı yılların tartışmaları içinde çeşitli reformcu Sovyet yazarlarınca ve 1961 tarihli kitabında Brus tarafından temellendirilmiştir.²¹

Bu biçimiyle tanımlandığında, piyasa sosyalizminin, Marksizmin plan/piyasa ilişkisi üzerine söylediklerini tam tersine çevirdiği ortadadır. Bu da Marksistlerin 80'li yıllarda bu denli yayılmış olan bu düşünce okulunu ciddiye alarak bu tezle hesaplaşmaları için yeterli bir nedendir. Ama daha da önemlisi bugün Sovyetler Birliği ve öteki bürokratik işçi devletlerinin bir bölümünde bu düşüncenin iktidarda olmasıdır. O halde piyasa sosyalizminin iddialarını yakından incelemek zorundayız.

Bir düşünce okulu olarak piyasa sosyalizminin görüşlerinde belirli bir bütünsellik vardır. Bu görüşlerin en önemlilerini kısaca özetlemeye çalışalım. Herşeyin başında piyasa sosyalizminin merkezi planlamanın kusurlu, usdışı, işe yaramaz bir sistem olduğu yolundaki tezi gelir. Bu tezin iki temel kanıtı vardır. Ampirik kanıtlar iki türdür: varolan bürokratik işçi devletlerinin hemen hepsinde planlamanın ve genel olarak ekonominin ciddi bir bunalım içine düşmüş olması ve piyasa ekonomilerinin planlı ekonomiler karşısındaki üstün performansı. Analitik kanıtlar ise çok çeşitlidir. Biz ikincil sayılabilecek birçok eleştiriye bir kenara bırakarak en önemlilerini piyasa sosyalizminin bakış açısından özetleyelim.²²

* **Pratik güçlükler:** Milyonlarca ürün çeşidinin üretilmekte olduğu çağdaş ekonomide bütün ekonominin bir merkezden yönetilmesi gerek bilgi akımı, gerekse he-

20. Gorbaçov için bk. Sungur Savran, "Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?", *Onbirinci Tez*, 8. Haziran 1988, s. 58-60 ve 81-84; A.Nove, *The Soviet Economic System*, a.g.y., s. 3 ve *Feasible Socialism*, a.g.y., s. 106; Zaslavskaya için bk. David Lane, *Soviet Economy and Society*, Blackwell, Oxford, 1984, s. 74-75; Abel G. Aganbegian, *The Economic Challenge of Perestroika*, Indiana University Press, Bloomington, 1988, s. 21-23; M. Ellman, *Socialist Planning*, a.g.y., s. 11-13. Ayrıca Batı'da Marksist solda piyasa sosyalizmini savunan yazarlar da aynı görüşleri ileri sürerler: örnek olarak bk. Aleksei K. Zolotov, "Gorbachev's Glasnost: Thaw II", *Against the Current*, 10 (yeni dizi), Eylül-Ekim 1987.

21. Brus, *The Market*, a.g.y., s. 5-6; Sovyet yazarları için bk. Moshe Lewin, *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates*, Pluto Press, Londra, 1975, s. 192.

22. Bu eleştirilerin en sistematik sergilemesini *Feasible Socialism* kitabının ikinci bölümünde Alec Nove yapıyor. Ayrıca bk. J.Kornai, "The Soft Budget Constraint", *Kyklos*, c. 39 (1), 1986; Brus, a.g.y., s. 7-8; Ellman, a.g.y., İkinci ve Üçüncü bölümler. Boratav, a.g.y., piyasa sosyalizmi yanlısı olmamakla birlikte bu sorunların bir bölümünün açık seçik bir özetini veriyor.

saplamanın pratik sorunları dolayısıyla olanaksız değilse bile çok güçtür. Ayrıca, merkezi planlama otoritesinin plan hedefleri için kullandığı ölçüm birimleri sayısız sorun doğurur.

* **Tüketici sorunları:** Merkezi planlama tüketiciler açısından son derecede büyük sorunlar yaratır. Tüketicilerin çeşitli mallar arasında seçim yapma olanağını kısıtlar, talep edilen malların (özellikle gıda maddelerinin) yeteri kadar üretilmesini sağlayamadığı için kuyruklar oluşmasına yol açar, piyasa mekanizması etkili olmadığı için işletmeler kaliteye hiç önem vermez, kalite sistemli olarak düşüktür, sistem niceliğe ağırlık verir.

* **Etkinlik sorunu:** Yatırımlar fiziksel miktarlar cinsinden planlandığı için, ayrıca fiyatlar kaynakların görece kıtlığını ifade etmediği için üretimde en etkin kaynak bileşiminin kullanılması olanaksızdır. Merkezi planlama israf doğurur.

* **Teknolojik gelişmenin yavaşlığı:** Rekabet yokluğu ve işletme yöneticilerinin risk alması için özendirici mekanizmaların varolmaması dolayısıyla teknolojik gelişmeyi sağlayacak hiçbir dürtü mevcut değildir.

* **Çalışma disiplini ve emek üretkenliği sorunu:** Tam istihdam koşullarında piyasanın yaptırımları uygulanmadığı için, ayrıca eşitlikçi yapı dolayısıyla maddi özendiriciler (en kaba biçimiyle ifade edildiğinde ücret farklılaşması) ortaya çıkamadığı için çalışma disiplini zayıf, emek üretkenliği düşüktür.

Piyasa sosyalizmi, merkezi planlamayı bu temellerde mahkûm ederken piyasa mekanizmasının işlediği bir sistemde bu sorunların her birinin çözüleceğini, dolayısıyla bürokratik işçi devletlerinde (ve geleceğin bütün sosyalizmlerinde) piyasanın temel düzenleme mekanizması olarak kabul edilmesinin gerekli olduğunu savunur. Merkezi planlamaya dayanan ekonomilerin başka hiçbir şansı yoktur: ya durgunluk, ya piyasa. Gorbacov'un geçtiğimiz Kasım ayı başında SSCB Yüksek Sovyeti'ne sunduğu planda ifade edildiği gibi, "başka alternatif yoktur"²³ Burada, piyasa sosyalizminin mantığının özel bir yönüne dikkat çekmek gerekiyor. Varolan bürokratik planlama sistemlerinin özel bir yönüne dikkat çekmek gerekiyor. Varolan bürokratik planlama sistemlerinin özel bir yönüne dikkat çekmek gerekiyor. Varolan bürokratik planlama sistemlerinin özel bir yönüne dikkat çekmek gerekiyor. Varolan bürokratik planlama sistemlerinin özel bir yönüne dikkat çekmek gerekiyor.

Merkezi planlamanın eleştirisi ve piyasa alternatifinin savunusu piyasa sosyalizminin esas amacını karşılamaya yeter. Ama piyasanın sosyalizm açısından savunulması o kadar da kolay olmadığı için piyasa sosyalizmi, sosyalizm adına yapılabilecek bir takım eleştirileri karşılayabilmek amacıyla bazı lojistik destek önermeleri de geliştirmiştir. Bu önermeleri, karşılamaya çalıştıkları itirazlarla birlikte kısaca özetleyelim.

23. New York Times gazetesi (20 Ekim 1990) planın metninden bölümler yayınlamıştır.

* **Tarafsızlık iddiası:** Marksizmden etkilenmiş bazı "dogmatikler", piyasanın temel olarak kapitalist üretim tarzının ayırıcı bir yönü olduğunu, meta üretiminin gelişmesiyle birlikte sınıf farklılaşmasının artması tehlikesinin yükseleceğini vb. tekrarlayıp durabilirler. Piyasa sosyalistleri bu itirazlara cevaben, piyasanın "sınıfsal bakımdan tarafsız", teknik bir araçlar dizisi olduğunu, hiçbir toplumsal yapının damgasını taşımadığını, sosyalizmin de piyasayı teknik bir araç olarak kullanabileceğini iddia ederler.²⁴

* **Piyasa/demokrasi ilişkisi:** Piyasa sosyalizmi, bürokratik işçi devletlerinde temel sorunlardan biri olan demokrasi sorununun da piyasaya dönüşle birlikte çözüme ulaşacağını savunur. Bu iddianın kanıtları olarak gelişmiş kapitalist ülkelerde siyasal demokrasinin İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde görece istikrarı, Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde iktisadi reformlar ile demokratikleşme/liberalleşme hareketlerinin paralel biçimde gelişmesi (özellikle perestroyka/glasnost ilişkisi), piyasa düzenlemesinin işletmelere daha çok yetki vermekle işyeri demokrasisini (özyönetimi) olanaklı hale getireceği vb. argümanlar ileri sürülür. Demokrasiye ilişkin bu iddia, piyasanın kendisinin toplumsal yaşamın bilinçli ve demokratik bir denetimini olanaksız kılaacak bir yapıya sahip olduğu itirazını karşılamayı hedefler.

* **Sosyal adalet iddiası:** Piyasa sosyalistlerinin en "iddialı iddiası", piyasa yöntemlerine dönüşün bürokratik işçi devletlerinde sosyal adaletin gerçekleşmesini sağlayacağı tezidir. Bu konuda Sovyet ideologları başı çekerler. Ama bu tezi en iyi ifade eden Alec Nove olmuştur.²⁵ Nove'ye göre merkezi planlamanın ayrılmaz bir özelliği olan hiyerarşi, zorunlu bir biçimde, "kurumsallaşmış ayrıcalık" yaratır. (Yani Nove, merkezi planlamanın bürokratik bir nitelik taşımasını kaçınılmaz görmektedir.) İşte piyasa bu billurlaşmış ayrıcalıkların ortadan kaldırılması için de gereklidir. Piyasa sadece ekonomik olarak daha fazla üretimi ve daha fazla kâr edeni ödüllendireceği için, bürokratik bir yapıya dayanan bu ayrıcalıklar sistemini ortadan kaldıracaktır.

Piyasa sosyalizmi taraftarlarının argümanları arasında daha popüler temalar da katmak mümkün. Örneğin Boris Yeltsin ya da Aganbegyan gibileri, "serbest" piyasaya geçisi savunurken New York'da ya da Viyana'da süpermarketlerin nasıl tıka basa mal dolu olduğunu dahi hevesle anlatıyorlar! Ama biz okuyucuyu daha fazla "tıka basa" doldurmaktan vazgeçerek piyasa sosyalizminin ciddi tezlerinin eleştirel bir incelemesine girişelim.

24. Örneğin Şmelyov ve Lisiçkin gibi Sovyet ideologlarının bu tür iddialarını David Mandel özetliyor: "Perestroika and the Working Class", *Against the Current*, 20, Mayıs-Haziran 1989, s. 22, özellikle alıntılar.

25. *Feasible Socialism*, a.g.y., s. 78. Sovyet ideologları için bk. T.Zaslavskaya, "Social Justice and the Human Factor in Economic Development", *Kommunist*, 1986, No. 13'den yeniden basım: *Problems of Economics*, c. 30, No. 1, Mayıs 1987; S. Shatalin, "Social Development and Economic Growth", *Kommunist*, 1986, No 14'den yeniden basım: *Problems of Economics*'in aynı sayısı. (*Kommunist*, SBKP'nin teorik yayın organıdır.) Ayrıca Aganbegyan, a.g.y., s. 18-19.

3. PLANLAMANIN BUNALIMI MI, BÜROKRASİNİN BUNALIMI MI?

Piyasa sosyalizminin çeşitli yönetsel kurnazlıkları arasında (ötekilere yeri geldikçe değineceğim) biri çok ciddi bir karışıklık içeriyor. Piyasa sosyalistleri Stalinizmin biçimlendirdiği (ve ikincil değişikliklerle bir-iki ülke dışında ana çizgileriyle 80'li yıllara kadar süregiden) bürokratik planlama sistemini, genel olarak olanaklı bütün merkezi planlama sistemleriyle özdeşleştiriyorlar.²⁶ Bunun sonucu bürokratik planlamanın her kusurunun derhal ve otomatik biçimde genel olarak planlamanın eksi hanesine yazılması. Bu kuşkusuz piyasa sosyalizmine ideolojik bir avantaj sağlıyor - ama gerçeklerin de bir mistifikasyon perdesi arkasında bulanıklaşmasına yol açıyor. Dolayısıyla, piyasa sosyalizminin merkezi planlamaya yönelttiği eleştirileri teker teker ele alırken yönetsel açıdan çok dikkatli olmak zorundayız: Sözü edilen sorun, eğer gerçekten bir sorunsal, planlamanın doğasından mı kaynaklanır, yoksa varolan işçi devletlerinin bürokratik doğasının mı bir ürünüdür? Bunun önemi, sosyalist planlamaya yöneltilen genel reddiyenin haklılığının doğru biçimde değerlendirilmesiyle sınırlı değil; aynı zamanda, aşağıda göreceğimiz gibi, piyasa sosyalizminin ne derecede "anti-bürokratik", ne derecede "anti-sosyalist" olduğunun anlaşılabilirliği bakımından da önem taşıyor.

Piyasa sosyalizminin planlamaya karşı argümanlarından birinin neredeyse bir "sağduyu eleştirisi" olduğunu biliyoruz: Madem "sosyalist" ülkelerde onyıllardır uygulanmakta olan merkezi planlama sistemi bunalım içindedir, madem bu sistemi eskiden beri savunan partiler bile artık piyasaya dönüşün bir gereklilik olduğunu "itiraf" etmektedir — öyleyse planlama pratikte iflas etmiştir, modern ekonominin yönetimi için geçersizliği kanıtlanmıştır.

Bu argümanın arı anlamda ampirik (istatistik) boyutlarını daha sonra ele almak üzere, şimdi sorunun temellerini kavramaya çalışalım. Bu biçimiyle, argümanın son derece kaba ve yüzeysel bir nitelik taşıdığı tartışma götürmez. Bir sistemin bunalımında ve başkalaşımında, sistemi oluşturan öğelerin karmaşık bileşiminin hangi yönünün belirleyici, hiç olmazsa etkileyici olduğunu araştırmadan sistemin bütün öğelerini bunalımdan sorumlu tutmak değil diyalektiğin, adını hakkeden herhangi bir bilimsel yöntemin kabul edebileceği bir yaklaşım değildir. Öyleyse, "sosyalizmin bunalımı" nı bütünsel olarak tahlil etmek ve bu bunalımda planlamanın rolünü ortaya koymak zorundadır piyasa sosyalizmi. Bu tür ciddi bir çabaya ben rastlamış değilim.

Demek ki bu görevi bizim üstlenmemiz gerekiyor. Bu yazının sınırları içinde, bürokratik işçi devletlerinin bunalımını bütünsel olarak tahlil etmenin mümkün

26. Görebildiğim kadıyla bunun tek istisnası Alec Nove. Sovyet tarihini ve Marksizmi iyi tanıyan Nove, Stalinizmin klasik Marksizmden köklü bir kopuş içerdiğini bildiğinden Marx'ın görüşleri ile varolan planlama sistemini ayrı ayrı ele alıyor. Bu, kitabın (Feasible Socialism) yapısına bile yansıyor: birinci bölüm Marx'ın görüşlerine ayrılmış (ve Nove burada anlamlı biçimde sürekli olarak demokrasinin sınırları olması gerektiğini savunmak zorunda kalıyor!); ikinci bölüm ise Stalinist planlama sisteminin pratikte ortaya çıkan kusurlarını ele alıyor. Ama övgüye layık bu titiz ayırım çabası, Nove'nin de metinde söz edilen yönetsel hatadan kurtulmasına olanak sağlamıyor. Çünkü Nove bürokratik planlamanın sorunlarını tartışırken hiçbir zaman bu sorunların merkezi planlamanın özünden mi, bürokratik kabuğundan mı geldiği sorusunu sormuyor.

olmadığı açık. Daha önceki bazı yazılarımda bu tür bir tahlili kısmi biçimde yapmaya çalıştım.²⁷ Burada yalnızca bu bunalımın merkezi planlama ile dolaysız biçimde ilişkili yönleri üzerinde duracağım. Bu, bir yönüyle, piyasa sosyalizminin planlamayla ilgili öteki eleştirilerine ışık tutma bakımından da yararlı olacak.

Ulusal Sınırlar

Piyasa sosyalizmi, incelediği planlama sistemleri sanki bir boşlukta hareket ediyormuş gibi davranır. En fazlasından okulun Nove ve Ellman gibi teorik olarak en gelişkin temsilcilerinden bazıları, "dış ticaret" üzerine bir özel bölüm yazarak dış dünyanın farkında olduklarını belli ederler. Ama, bu bölümlerde de tipik olarak COMECON içi ticaret, ortak yatırım vb. ilişkiler incelenir. Yani, yine merkezi planlamanın hakimiyetindeki alanın kendi iç ilişkileri. Piyasa sosyalizmi, kapitalizmin daha gelişkin ekonomisi ve teknolojisi temelinde hakim olduğu bir dünya ekonomisi bağlamında merkezi planlamanın ne tür özgül sorunlarla karşılaşacağı sorusunu hiçbir zaman kendine sormaz. Oysa bu sorun varolan planlama uygulamalarının en temel sorunu olarak nitelenebilir.

Merkezi planlama sosyalizme geçişin unsurlarından biridir. Ne var ki, kapitalizmin kendisinin gerçek anlamıyla evrensel bir sistem haline geldiği 20. yüzyılda, hele hele İkinci Dünya Savaşı sonrası uzun genişleme dönemi boyunca sermayenin yaşadığı dev boyutlardaki uluslararasılaşma süreciyle birlikte 20. yüzyılın sonunda, sosyalizm ancak en ileri ülkeleri de kendi alanına çektiği takdirde geri dönülmez biçimde kurulabilir. İleri ülkelerde (yani ABD, Batı Avrupa ve Japonya'da) sermayenin hakimiyeti ortadan kaldırılmadıkça, daha geri bir ekonomik temelden hareket eden ülkelerde sosyalizmin kuruluş süreci her zaman tek-yanlı, sarsıntılı, geri dönüşe açık bir nitelik taşıyacaktır. Burada ayrıntısına girmeden özetlediğim bu temel sorunun²⁸ belirleyici bir sonucu var: Bürokratik işçi devletlerinin bugün yaşadığı bunalımın temelinde, üretici güçlerin daha ileriye doğru gelişmesinin önüne ulusal sınırların engel olarak çıkması yatıyor.

Bu önermenin piyasa sosyalizmi ile tartışma bağlamında taşıdığı önemi abartmak olanaklı değildir. Piyasa sosyalizmin (Nove'den Gorbaçov'a) temel tezi hatırlansın: Bu teze göre merkezi planlama, üretici güçlerin ulaştığı gelişme düzeyinde (Sovyet ideologlarının sevdiği terimle) bir "fren mekanizması" haline gelmiştir.²⁹ Bu tez, Sovyet ekonomisinin (ve öteki geçiş ekonomilerinin) bir boşluk içinde hareket ettiği varsayımı üzerinde yükseliyor. Değeri, Mars gezegeninde sosyalist planlamanın mümkün olmadığını söylemekle sınırlıdır: Bu varsayım kaldırılır kaldırılmaz gerçek dünya ile karşı karşıya geliriz. Gerçek dünya ise ulusal sınırlar içinde yalıtılmış kapitalizm-sonrası ülkelerin dünyasıdır. Yani, piyasa sosyalizminin neredeyse bir "sağduyu" kanıtı gibi

27. Özellikle bk. "Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?", a.g.m., ve "Kapitalist Restorasyon mu, Politik Devrim mi?", Onbirinci Tez, 10, Ağustos 1990.

28. Bu sorunun ayrıntılı bir incelemesi için bk. A.Ender, "Tek Ülkede Sosyalizm Teori'si", Sınıf Bilinci, 3, Aralık 1988.

29. Aganbegyan, a.g.y., s. 23. Ayrıca bk. 20 No.lu dipnotta verilen kaynaklar.

gösterdiği şey, aslında temelsiz bir varsayım üzerinde yükselen, dolayısıyla bilimsel açıdan kanıt değeri taşımayan bir argümandır:

Şimdi, yukarıda ileri sürmüş olduğumuz tezi açarak kapitalizmin hakimiyetindeki bir dünyada merkezi planlamanın köklü sorunlarla, giderek tıkanıklıklarla karşılaşmasının neden kaçınılmaz olduğunu araştıralım. Sorunun çok-yönlülüğü dolayısıyla tartışmayı ana noktalar ile sınırlamak zorundayız. Bunları şöyle sıralayabiliriz: planlama kapasitesinin kısıtlanması; uluslararası alanda değer yasasının hakimiyetinin planlama üzerindeki tahribatı; teknolojik atılımın sınırlanması. Bu etkenlere varolan işçi devletlerinin bürokratik karakterinin (başka etkilerinin yanısıra) ulusal sınırlardan doğan sorunları yoğunlaştırmasını eklemek gerekiyor. Şimdi bunları teker teker ele alalım.

Planlama, tanımı gereği, üretimin ve tüketimin toplumsallaşmasının izin verdiği ölçüde, gelecekte yürütülecek üretim, bölüşüm ve tüketim faaliyetlerinin toplumun iradesi dışındaki etkenlerin rastgele etkisine bırakılmaması anlamına gelir.³⁰ Oysa, günümüz dünyasında hiçbir ekonomi mutlak bir kendine-yeterliliğe (otarşiye) sahip olamaz. Dolayısıyla ekonominin bütünsel akımları içinde dış dünyayla ilişkilerin belirlediği değişkenler de mevcuttur (ithalat, ihracat, teknoloji akımı, turizm, giderek borçlanma, sermaye akımları vb.). En milliyetçi Stalinist politika bile bu akımları sonsuza dek sınırlayamaz. Üstelik, bütün işçi devletlerinin (ve bugün nihayet Arnavutluk'un) deneyiminin gösterdiği gibi bu ilişkiler zaman içinde artmak zorundadır. Bir örnek vermek gerekirse, Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nin kapitalist ülkelerle dış ticareti ve teknoloji alışverişi reformlardan çok önce, 60'lı yıllardan itibaren hızla büyümüştür.

Öyleyse sonuç ikilidir: Birincisi, dünya ekonomisindeki değişikliklerin, denetlenmek bir yana, (kapitalizmin doğası gereği) planlamanın gereklerine uygun bir kesinlik derecesiyle öngörülmesi bile olanaklı olmadığına göre, ülkenin dünya ekonomisiyle bağlantılarının yoğunluğu ölçüsünde planlama kapasitesi sınırlanır; ikincisi, üretici güçlerin gelişmesine paralel olarak dünya ekonomisiyle ilişkiler giriftleşeceği için sınırlılık artar. Bu iki önermenin en çarpıcı örneği Polonya'nın 70'li yıllardaki deneyimidir. Burada ayrıntısına girilemeyecek nedenlerle, 70'li yılların başında Gierek yönetimi altında dünya ekonomisiyle ilişkilerini yoğunlaştıran Polonya, 70'li yılların ortasında dünya kapitalizminin gelişme eğrisi tersine dönünce derin bir bunalım içine yuvarlanmıştır. Bu bunalımın, Polonya'nın planlamacılarının planlama olanağına sahip oldukları iç değişkenleri yanlış planlamalarından ya da planların kötü uygulanmasından kaynaklandığını ileri sürmek gülünç olurdu. Bu gülünçlüğü üstlenmeye de bugüne kadar (bildiğim kadarıyla) kimse cesaret edememiştir. Polonya'nın 70'li yılların sonunda başlayan bunalımı ancak dünya ekonomisiyle ilişkisi çerçevesinde, planlama

30. Kuşkusuz, üretici güçlerin bugünkü gelişimi düzeyinde tüketimi bütünüyle planlamak olanaksızdır. Ama tüketim tümüyle bağımsız bir etken olmadığına, üretim ve bölüşümden büyük ölçüde etkilendiğine göre, bu olanaksızlığın planlamaya getireceği sınırlamalar her aşamada daha fazla geriletebilir. En önemlisi de, ayrıntılı tüketim seçimleri üzerinde planlama yapmak olanaklı olmasa bile, tüketimin temel bileşimi konusunda demokratik olarak belirlenmiş toplumsal öncelikler zemininde planlama yapmak olanaklı, hatta gereklidir. Bu soruna aşağıda döneceğim.

kapasitesinin sınırları bağlamında kavranabilir.

Planlama kapasitesinin sınırlanmasının yanısıra, uluslararası ilişkilerin planlanmış ekonomiye getirdiği ikinci bir sınır, uluslararası alanda değer yasasının hakimiyetinin planın hedefleri, oranları, akımları üzerinde yaptığı tahribattır. Kısaca yeniden özetlersek, değer yasası, piyasada fiyatların iniş çıkışı temelinde, toplumsal kaynakların parayla desteklenmiş talebe uyum göstermesini sağlar. Planlamanın en önemli boyutlarından biri toplumsal kaynakların dağılımının parasal (efektif) talebe zincirlenmesinin önüne geçmek, toplumsal üretimi toplumsal olarak belirlenmiş bir ihtiyaçlar dizisine uygun bir kalıba sokmaktır. Yani planlama kısmen değer yasasına karşı bir mücadeleyi içerir.³¹ Ama kapitalist dünya ekonomisi içinde yer alan bir planlanmış ekonominin, dış ilişkileri dolayısıyla bu tür bir yönelişi tutarlı biçimde sürdürmesi çok ciddi engellerle karşılaşır. Daha karmaşık etkilere hiç girmeden, ekonominin ihracat yapabilmesi için değer yasasının belirlediği dünya fiyat kalıplarına bir ölçüde uyması gerektiğini belirtiyim. İhracat gerekliliği büyüdükçe bu basıncın da artacağı açıktır. Aslında daha genel olarak sermaye akımları, borçlanma, turizm, dış ticaret — kısacası kapitalist dünya ile gelişen bütün ekonomik ilişkiler, dünya piyasasının disiplinini ve önceliklerini planlı ekonominin kendine özgü disiplinini ve önceliklerinin önüne geçirme yönünde bir eğilim yaratır.³²

Ulusal sınırların planlanmış bir ekonominin başarılı işleyişine getirdiği üçüncü temel sınırlama teknolojik gelişme alanındadır. Üretici güçlerin, bilimin ve teknolojinin günümüzde ulaştığı aşamada, önemli teknolojik atılımlar gittikçe artan ölçüde uluslararası bir ölçekte mümkün olmaktadır. Yeni hammadde kaynaklarının dünyanın dört bir yanına dağılmış olması, temel araştırmada ve uygulamalı bilimlerde uluslararası etkileşim ve bilgi akışı, teknolojik gelişme ve yeniliklerin yığılımlı karakteri dolayısıyla, dünya ekonomisinin bütünselliği içinde hareket eden ekonomilerin (ABD, Japonya, AT vb.) teknolojik alanda çok daha hızlı gelişmesi olanaklı hale gelmektedir. Kapitalizm ile çevrelenmiş bir işçi devleti kendisine karşı uygulanan ambargolar dolayısıyla bu uluslararası çevrimin dışında kalır. Stratejik ve ileri teknoloji ürünlerinin SSCB ve Doğu Avrupa ülkelerine ihracatı denetleyen COCOM adlı örgüt Batı'da 1950 yılından beri gayet faaldir, denetimi ancak son bir-iki yılda bir ölçüde gevşemiştir. Öte yandan, varolan işçi devletlerine hakim olan bürokrasiler, "tek ülkede sosyalizm" programının gerektirdiği içe kapanma dolayısıyla, yönettikleri ülkeleri uluslararası bilgi ve teknoloji

31. Piyasa sosyalistleri arasında; Marksist bir kökenden geldikleri için, neoklasik burjuva iktisadının hayali dünyasında ahyonlanmamış olan teorisyenler bu gerçeğin tümüyle farkındadır. Brus kitabının önemli bir bölümünü bu soruna ayırır. Amacı kendi önerdiği modelin, değer yasasına teslimiyet anlamına gelmeyeceğini kanıtlamaktır. Brus'un önerdiği pratik modelin gerçekliği ayrı bir tartışma konusu. Bk. *The Market...*, a.g.y., "Sosyalist Bir Ekonomide Değer Yasası" başlıklı dördüncü bölüm.

32. Bu gözlemi yapmak, ulusal sınırlar içinde yahtılmış bir işçi devletinin dış dünyayla ilişki kurmaması ya da kurduğu ilişkileri kapitalist dünyadaki gelişmelerden tümüyle bağımsız politikalar temelinde sürdürmesi gerektiğini söylemek anlamına gelmiyor. Tam tersine bu ilişkilerin kaçınılmaz olduğunu söylüyorum. Dolayısıyla, bu tür bir durumdan genel olarak planlama hakkında sonuçlar çıkarmanın yanlış olduğunu ileri sürüyorum. Bu notun, kendi görüşlerini paylaşmayanları derhal otarşi düşkünlüğüyle, milliyetçilikle, bürokratik suçlamaya hazır piyasa sosyalistlerine yeterli bir hatırlatma olacağını umarım.

alışverişinden, nesnel koşulların dayattığından da daha ileri bir düzeyde yoksun bırakırlar. Teknoloji ile ilgili bu nokta konusundaki tartışmaya son verirken bir noktanın altını çizmek istiyorum: Burada söylenenler, bürokratik işçi devletlerinde teknolojik gelişmede son dönemde gözlenen durgunluğun tek nedeninin ulusal sınırlardan kaynaklandığı anlamına gelmiyor. İç mekanizmaların da bu gelişmede büyük etkisi var. Bu konuya aşağıda yeniden döneceğim.

Bürokrasi etkeniyle birlikte, ulusal sınırların yarattığı engellerin sonuncusuna geliyoruz. Bu etken, **mutlak bir anlamda** bu ülkelerin bürokrasilerinin ve bu bürokrasilere yol gösteren milliyetçiliğin ('ulusal komünizm') bir ürünüdür. Başka bir ifadeyle, merkezi planlamanın doğası ile hiçbir ilişkisi yoktur. İşaret etmek istediğim nokta, bugün dünyanın üçte birini kapsayan işçi devletleri arasında hiçbir ciddi ekonomik bütünleşme girişiminin yaşanmamış oluşudur. Bürokrasinin bu tür bir ekonomik bütünleşmeye darbe vuran politikasının çok sayıdaki örneğine girme olanağımız yok. Sadece en çarpıcı örnek olan COMECON'a kısaca bakalım. COMECON Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkelerinin (ayrıca Vietnam, Küba gibi üyeleri de vardır) ortak iktisadi örgütlenmesidir. Tarihi boyunca, çeşitli ülkelerin birbirlerine en kötü kaliteli mallarını sattığı dış ticaret ilişkilerinden başka pek az ekonomik işbirliği başarısı elde etmiştir.³³ Kruşçev döneminde, 1962 yılında Sovyetler Birliği'nin öteki ülkelere yaptığı birleşik planlama önerisi reddedilir. (COMECON içi bütünleşmenin önündeki en büyük engelin Sovyetler Birliği'nin öteki uluslar üzerinde -askeri işgallere kadar varan — hakimiyeti olduğu göz önüne alınırsa, önerinin reddedilmesinin nedenlerini anlamak güç değildir.) 1971'de "sosyalist bütünleşme" yeniden gündeme gelir ve bir takım sınırlı ortak yatırım projeleri yapılır. Ama "sosyalist bütünleşme"nin başarıya ulaşması bir yana, 1971 yılından sonra COMECON içi ticaretin üye ülkelerin dış ticareti içindeki payı bile gerilemeye başlar!³⁴

Bu tablonun sonuçları birkaç noktada toplanabilir. Birincisi, geçmişte Stalinistlerin sık sık tekrarladıkları "sosyalist dünya piyasası" tam bir hayaldir; sermayenin birden fazla ülkede devrilmesi, sadece "tek ülkede sosyalizm" yerine "tek ülkede sosyalizmler" getirmiştir! İkincisi, emperyalist ülkelerin Avrupa'nın batısında hızlı bir bütünleşme yaşadıkları bir dönemde, kendilerine "komünist" ve "enternasyonalist" sıfatlarını yakıştırmakta hiçbir sakınca görmeyen önderlikler, ulusal sınırların ötesine geçme yolunda en ufak bir ciddi çaba bile göstermemişlerdir. Marksizmin enternasyonalizmine bu kadar aykırı bir uygulama güç bulunabilir! Üçüncüsü, COMECON üyesi ülkelerin bu tavrı, ulusal sınırların içinde hapsolmanın merkezi planlamaya getirdiği kısıtlamaların ve çelişkilerin, nesnel koşulların hiç de gerekli kılmadığı ölçüde yoğunlaşmasına yol açmıştır. Dördüncüsü, politik sonuçları bakımından en önemli olanıdır: Bugün bile, Doğu Avrupa, Sovyetler Birliği, Çin Halk Cumhuriyeti ve öteki işçi devletleri arasında

33. İşin daha acıklı yanı "sosyalist dünya"nın kendi iç ilişkilerinde dış ticaretin temeli olarak kapitalist dünya pazarının fiyatlarını almasıdır! (Fiyatlar bu temelden sapabilir ve sık sık sapmıştır. Önemli olan, ölçünün kapitalist dünyanın fiyat yapısı olmasıdır.) Bk. A.Nove, *Feasible Socialism*, a.g.y., s. 107-109.

34. Bu paragraftaki bilgiler Ellman, *Socialist Planning*, a.g.y., s. 277-283'den derlenmiştir.

devrimci enternasyonalist önderliklerin yönetiminde (çünkü başka türlü hayaldir) bir tedrici ekonomik bütünleşme süreci başlatılabilse, bu merkezi planlamanın belki de onlarca yıl boyunca başlangıçtaki hayatiyetinden kat kat fazlasını kazanmasına, işçi devletlerinin hızlı bir ekonomik büyüme yaşamasına olanak sağlardı. Kuşkusuz, en gelişkin ülkelerde sermayenin hakimiyeti sürdüğü ölçüde, bu yeni atılım da ergeç sınırlarına ulaşmaya mahkum olurdu. Ama bu, işçi devletlerine, Ekim devriminin önderlerinin sık sık sözünü ettikleri "soluk alma dönemi"ni yeniden kazandırırdu. Bu onyıllar boyunca, emperyalist ülkelerde kapitalizmin devrilmeyeceğine kesin gözüyle bakmak ise sosyalizmden pek az umudu olmak demek zaten.

"Planarşi"

Piyasa sosyalizminin teorisyenleri arasında, merkezi olarak planlanmış ekonomilerin bazı özelliklerini açıklama ve kavramlaştırma bakımından en önemli katkıyı Macar iktisatçısı Kornai'nin yaptığı söylenebilir. Kornai, "gevşek bütçe tahdidi", "iki düzeyli planlama", "darlık ekonomisi"³⁵ türünden yeni kavramlaştırmalar aracılığıyla, teknik ayrıntılarına girmeden şöyle özetlenebilecek bulgulara ulaşmıştır: (1) Planlanmış ekonomilerde işletmeler ve öteki ekonomik birimler üzerinde (kâr-zarar durumunun kapitalist işletme üzerinde yaratacağı türden) bir mali disiplin yoktur. Kornai bu durumu "gevşek bütçe tahdidi" kavramı ile ifade eder. Bunun anlamı, zarar etmekte olan bir işletmenin bile ek fonların yardımıyla varlığını sürdürebileceğidir. (2) Bu ekonomilerde genel eğilim "sıkı planlama" ("taut planning") yönündedir: Yani, kaynakların son damlasına kadar kullanılması, hiçbir atıl rezerv bırakılmaması yönünde bir eğilim vardır. (3) Bunun sonucu, ekonominin her alanında, ister tüketimde ister hammaddelerde ister ara mallarda, bir darlık olgusunun yaşanmasıdır: Hiçbir malın üretim miktarı ekonominin satın alma kapasitesine yetiştirmez. Başka biçimde ifade edildiğinde, ekonomide düzenli ve sürekli bir aşırı-talep basıncı vardır. (4) Bu aşırı-talep eğilimi, doğrudan doğruya bu ekonomilerde varolan aşırı-yatırım eğilimiyle bağlantılıdır. Başka yazarlar tarafından da kaydedilen bu olguya³⁶ Kornai Macar terminolojisini izleyerek yatırım açlığı adını verir.

Kornai'nin (ve başka araştırmacıların) saptadıkları bu düzenli eğilimlerin planlanmış ekonomilerin işleyişini kavramak bakımından çok değerli veriler olduğu tartışma götürmez. Ama bu düzenli eğilimleri saptamak yeterli değildir. Bu dört önerme arasındaki iç bağlantıları ortaya koymak, merkezi olarak planlanmış ekonomilerin işleyişine hakim olan yasaları kavramak açısından mutlaka gereklidir. İşte Kornai (ve piyasa sosyalizminin öteki teorisyenleri) bu noktada tam bir teorik yoksulluk sergilerler.

En önemli örnek olan Kornai'den başlayalım. Yazarın temel sorusu "gevşek bütçe tahdidi"ne (GBT) yol açan etkenlerin ne olduğudur. Buna verdiği cevabı sivil toplumcuların keyif belirtileriyle karşılayacaklarını görür gibi oluyorum. Kornai'ye göre GBT iki sosyo-politik trendin bir bileşimidir: birincisi, "devletin iktisadi örgütlere karşı

35. "Darlık" sözcüğü, iktisadın temel kavramlarından biri olan "kıtlık" ("scarcity") kavramıyla Kornai'nin sözünü ettiği "shortage" kavramını ayırmak amacıyla bu sonuncunun karşılığı olarak kullanılıyor.

36. Örneğin Nove, *Feasible Socialism*, a.g.y., s. 91-92.

pedersahi (paternalist) rolü"; ikincisi, bürokratikleşmenin kendi kendini güçlendirme eğilimi.³⁷ Bu ikincisini derhal bir kenara bırakabiliriz: "Bürokratikleşmenin kendi kendini güçlendirme eğilimi" daha önceden bürokratikleşmeyi varsayar, türev bir etkidir, dolayısıyla sadece ilk etkeni sarmal biçimde güçlendirebilir. Bu yüzden, Kornai'nin esas cevabının "pedersahi bürokratik devlet" olduğu sonucuna varabiliriz.

İlk bakışta, varolan işçi devletlerini bürokratik olarak yozlaşmış olarak niteleyen biri için bu açıklamanın çekici gelebileceği düşünülebilir. Oysa ben Kornai'nin açıklamasının son derece yüzeysel, dolayısıyla yanıltıcı olduğunu düşünüyorum. Kornai'nin tahlili açıklaması gerekeni varsayıyor. Açıklayalım: Evet, devlet sürekli sübvansiyonlarla işletmelerin, zarar etseler bile, ayakta kalmalarını sağlamaktadır. Buna "pedersahi" bir davranış adını takmak Kornai'nin neoklasik ve liberal önyargılarını ortaya koymaktan (ve neoklasik iktisadın Darwinist mantığını sergilemekten: "tutunamayan batsın") başka bir işe yaramaz. Esas soru şudur: Bu toplumun ve bu devletin hangi sistemik özellikleridir ki devletin böyle davranmasına yol açar? Bu sorunun cevabı Kornai'de yoktur.³⁸

İkinci bir örneğe bakalım. Michael Ellman, "yatırım açlığı" nı (planlanmış ekonomileri anlayabilmek için anahtar rolü taşıyan bu kavramı) açıklamaya giriştiğinde belirleyici etkenleri şöyle sıralıyor: kısmen "parti önderliğinin iddialı planları", kısmen de "ortadan kaldırılması zor olan finansal disiplin eksikliği" (yani Kornai'nin GBT olarak andığı olgu).³⁹ Bu cevapların ilkinin sıg bir idealist yöntemle yaslandığı (parti önderliği hırslı!), açıklaması gerektiği yerde sustuğu (neden bu hırs?) söylenmeli. İkincisi ise yine açıklaması gereken yere kadar gitmiyor: Finansal disiplin eksikliği yatırım açlığının nedeni olarak kabul edilse bile, bu disiplin eksikliği neyin sonucudur?⁴⁰ Ellman'ın açıklaması, yukarıda sözü edilen dört düzenli eğilim arasında bir iç bağlantı olduğuna işaret ediyor ama bunu sisteme hiçbir biçimde bağlayamıyor. Çünkü (aynen klasik ekonomi politik gibi) Kornai ve Ellman inceledikleri toplumun içinde nasıl üretim yapıldığını görebiliyorlar ama bu toplumun biçimlerinin (klasik ekonomi politikte değer ve sermaye, burada planlama) kendilerini ve temellerini araştırma konusu haline getiremiyorlar. Dolayısıyla, sorunu temelden ele almak zorundayız.

Neoklasik ders kitaplarının birinci sayfasında yazdığı gibi, tarihin bu evresinde, insanların ihtiyaçları sonsuz, bu ihtiyaçları karşılamak için gerekli kaynaklar kıttır. (Neoklasik iktisatçıların, kapitalizmin bir üretim tarzı olarak özgüllüğünü perdelemek

37. Bk. "The Soft Budget Constraint", a.g.m., özellikle s. 24-26.

38. Kornai, bu soruya cevap vermeye en çok, bütünsel bir teorik açıklamaya kalkışmayıp, somut, neredeyse günlük bağlantılar kurmaya çalıştığında yaklaşır. Örneğin, başka bir yazısında "zarar etmekte olan firmaların hayatta tutulması için birçok toplumsal ve siyasal basınç vardır: örneğin, iş güvencesi ya da ithal ikamesi" derken. (Bk. "The Hungarian Reform Process", a.g.m., s. 45.) Ama nihai soru yine açıkta kalır: Bu basınçlar kapitalizmde de olabilir - orada niye sistematik olarak aynı sonuçları doğurmaz? Bu sistemin hangi özellikleri bu sonuca yol açar?

39. Socialist Planning, a.g.y., s. 162 vd.

40. Ellman, hiç olmazsa kendi formülasyonunda finansal disiplin eksikliğinin "ortadan kaldırılmasının zor" olduğunu görerek bu zorluğun nedenlerini araştırmalıydı.

için kullandıkları bu noktayı, tam da gerekli olduğu anda unutmaları ne acı!) Toplumun bütün ihtiyaçlarını karşılamak mümkün olmadığına göre, bunları belirli bir yöntemle sıraya koymak ve kaynakları bu sıralamaya uygun olarak dağıtmak gerekir. Meta üretiminin toplumsal yeniden üretimin zorunlu biçimi haline geldiği bir toplumda bu sıralamayı değer akımları, ya da değer in soyut ve evrensel biçimi olan para yapar. Toplumun kaynakları, başta paranın en gelişkin biçimi, "hareket halinde değer" olan sermayenin birikim açısından ihtiyaçları olmak üzere, yatırım ve tüketim ihtiyaçlarını satın alma gücüne oranla bir düzene sokan paranın yönlendirmesine göre, değer yasası tarafından çeşitli kullanımlar arasında dağıtılır. Yani meta üretimi, başka yönlerinin yanı sıra, ihtiyaçların, soyut mübadele değerinin, paranın, satın alma gücünün despotizmi altında cendereye sokulmasının bir aracıdır.⁴¹

Meta üretiminin, piyasanın ve paranın sosyo-ekonomik yeniden üretim üzerindeki hakimiyeti ortadan kalkar kalkmaz, bu cendere parçalanır ve insanların ihtiyaçları, tüketim malları, toplumsal ve belediye hizmetleri, kültürel olanaklar, doğal ve kentsel çevre koruması vb. sayısız biçim altında bir patlamaya kendini ortaya koyar. Artık ihtiyacın ifadesi sadece parayla desteklenmiş (efektif) talep değildir. Piyasa kategorilerinin geçerli olduğu alanlarda (örneğin bireysel tüketim mallarının hâlâ birer meta olarak işlem gördüğü piyasalarda) ifade biçimi hâlâ budur. Ama piyasa kategorilerinin dışına (kısmen yada bütünüyle) taşmış olan alanlarda (eğitim, sağlık, konut, kültür, dinlenme vb. vb.) ve bütün ihtiyaçların karşılanmasının temeli olan çalışma alanında, ihtiyaçlar doğrudan doğruya politik kanallardan dile gelmek zorundadır. Bu ise ihtiyaçların dile getirilmesinin şiddete başvurularak bastırıldığı ender durumlar dışında, kolektif mülkiyet temelinde kaynakları büyük ölçüde kendisinde yoğunlaştırmış olan merkezi devletin sürekli bir aşırı talep ve aşırı yatırım basıncı altında kalması sonucunu doğurur. Yani, birincisi, yatırım açlığı piyasanın cenderesinden kurtulmuş bir ekonomide ihtiyaçların uğradığı sürekli patlamanın ürünüdür; ikincisi, gevşek bütçe tahdidi, piyasanın ve kârın hakimiyetinin ortadan kaldırılmış olduğu işçi devletinde çalışmanın nefes almak kadar doğal bir hak haline gelmesi dolayısıyla işletmelerin iflasa (ve işçilerin sokağa) terk edilmesinin son derece zor olmasının bir sonucudur; üçüncüsü, devlet işletmelere ve her türden ekonomik birime bu yüzden sürekli olarak ek fonlarla destek olur — "pedersahi" olduğundan ya da "parti önderliğinin iddialılığı"ndan değil.

Bu kısa tahlil bize piyasa kategorilerinin dizgin altına alınmış olduğu, planlanmış bir ekonominin (gelecekte de her türlü sosyalist planlama deneyiminde karşımıza çıkacak olan) temel bir yasasını verir: Periyodik bir biçimde aşırı-üretim (eksik talep) bunalımları ile karşılaşan kapitalist ekonomiye karşı olarak, planlı bir geçiş ekonomisinde sürekli olarak bir aşırı-talep eğilimi varolacaktır. Ancak bu eğilim, her türden planlı ekonomi için geçerli olsa bile, bürokratikleşmiş bir işçi devleti bağlamında özgül sorunlar yaratır.

41. "Kapitalist üretimde önemli olan, dolaysız biçimde kullanım değeri değil mübadele değeridir; özel olarak da, artı-değerin genişlemesidir." (Marx, Theories of Surplus Value, Part I, s. 495.) Ya da: "Üretimin sınırları kapitalistin kârı tarafından çizilir; hiçbir biçimde üreticilerin ihtiyaçları tarafından değil." (A.g.y., Part II, s. 523.)

Planlama, tanımı gereği, ekonominin farklı boyutları arasında bir uyumu gerektirir. Kapitalist ekonominin baş belası olan sürekli dengesizlikler ve periyodik bunalımlar, bilinçli bir düzenleme niteliğiyle planlamanın ortadan kaldırılmasını olanaklı kıldığı sorunlardır. Ama meta üretiminin ihtiyaçlar üzerinde kurduğu disiplinin ortadan kalkmasının ürünü olan aşırı-talep eğilimi bu uyumu tehlikeye düşürür. Planlama, toplumsal kaynakların toplumsal olarak belirlenmiş bir öncelikler dizisine göre dağıtımını hedeflediğine göre, bu aşırı-talep eğiliminin basıncı altında, varolan kaynakların tatmin edebileceği (yatırım ve tüketim) ihtiyaçlarından fazlasının elde edilmeye çalışılması planlama açısından tam anlamıyla usdışı bir davranış biçimidir. Dolayısıyla, işçi demokrasisine dayanan bir demokratik planlama sistemi, ancak farklı öncelikler dizileri arasında bir seçişe olanak sağlayabilir. Ama bu farklı öncelikler temelinde hazırlanacak planlarda kaynaklarla üretim ve yatırım hedefleri arasında genel ve sektörel tutarlılığın sağlanması zorunludur. İşçi demokrasisi büyük kitlelere söz hakkı tanıyarak, çeşitli ihtiyaçların bütün çalışanların temsilcileri tarafından göz önüne alınmasının yolunu açarak, merkezde kararları oluşturan temsilcilerin denetimini kolaylaştırarak, alternatif plan taslakları üzerinde açık ve özgür bir tartışmayı olanaklı kılarak, saydam bilgi akışının önündeki engelleri temizleyerek vb. yöntemlerle, nihai planda kaynaklarla hedefler arasındaki gerçekçi dengenin bozulmasını önleyecek mekanizmalara sahip olacaktır. Elbette, kılık yerini bolluğa bırakana dek, yine sorunlar ve pürüzler olacaktır. Ama demokratik bir denetim mekanizması bu sorunların asgariye indirilmesini sağlayacaktır.

Bürokratik planlama ise bu tür dengesizliklerin denetim altına alınması için hiçbir sistematik mekanizmaya sahip değildir. Tersine, bürokratik sistemin özellikleri bu tür sorunları yoğunlaştırır. Bürokratik işçi devletlerinde, Marksist ya da burjuva bütün gözlemcilerin üzerinde birleştikleri gibi, planlama bir pazarlık mekanizmasının ürünüdür. Değişik düzeylerdeki bürokratik ajanlar (Gosplan, bakanlıklar, işletme birlikleri, işletmeler, parti kadroları, cumhuriyet yönetimleri, yerel yönetimler, sağlık, eğitim vb. kuruluşları) her planın hazırlanış sürecinde (bilgi saklama gibi yöntemlere de başvurarak) birbirlerinden mümkün olduğu kadar çok kaynak (ve üretim) miktarını koparmaya çalışırlar. Bu hileli pazarlık süreci birkaç sonuç doğurur: (1) Toplumun toplam kaynakları kesin biçimde saptanamaz; bu, alınacak bütün kararların yaklaşık olması sonucunu doğurur. Yalanın krallığında gerçek planlama olmaz. (2) İhtiyaçların ifadesi bu ihtiyaçları ifade eden bürokratik kliğin gücü tarafından çarpıtılır. Bunun en aşırı ifadesi, bürokratik kliklerin güç mücadelesinin olmayan ihtiyaçlar yaratarak, ek kaynaklara hakim olma girişimidir. (3) Önceliklerin saptanması için demokratik ve kararı nihai olan bir merci (örneğin tam egemenliğe sahip bir işçi sovyetleri meclisi) olmadığı için öncelikler düzgün biçimde dizilemez. Yani, bürokratik planlamada kararlar piyasayı andırır biçimde parçalanmıştır; yeteri kadar eşgüdüm ya da merkezileşme sağlanamamıştır. Bütün bunların sonucu olarak, her durumda mümkün olandan daha yüksek düzeyde kaynak gerektiren miktarda talebe kaynak ayrılması planlanır. Bu etkenler de yeniden sorunlar doğurur. Örneğin, bilgi akışı yalan üzerine kurulu olduğu için darboğazlar doğar; bu darboğazlar yalan niyeti olmasa bile kaynakların gözlenmesini nesnel bir zorunluluk haline getirir vb. vb.

Kısacası, bürokratik planlama değişik bürokratik klikler arasında rekabetin kaotik

sonucu olarak biçimlenir. Planlama sürecini dengeli ve ussal bir kalıba sokmanın güçlüğünü bir eski Sovyet plançısının, planlama sürecinin son aşamalarına ilişkin şu tasvirini renkli biçimde ortaya koyuyor:

"Bütün bakanlıklardan ve cumhuriyet planlama teşkilatlarından temsili heyetler Gosplan'ı kuşatırlar. Günler boyunca, bakanlar ve cumhuriyet planlama teşkilatı başkanları maiyetleriyle birlikte Gosplan'a gelir, argümanlar, diyagramlar, hesaplar ve tablolar aracılığıyla daha fazla kaynak elde etmeye çabalarlar. Gosplan bu tür durumlar için bir miktar kaynak ayırır, ama tabii bu miktar herkesi tatmin etmek için yetersizdir."⁴²

Bu özelliklerinden dolayı bürokratik planlama, toplumsal önceliklerin bilinçli bir biçimde sıralandırılması ve bu amaçla çeşitli üretim kesimleri arasında nesnel koşullara uygun bağlantıların kurulması anlamında sosyalist planlama kavramına ancak uzaktan akrabadır. Bu haliyle, bürokratik planlama, sosyalist planlamayla piyasanın anarşisi arasında melez bir konumda yer alır. Bu tip bir anarşiyi ilk kez kavramlaştıran 1924 tarihli bir çalışmada Bolşevik iktisatçı Kritsman olmuştur.⁴³ Kritsman'a göre piyasanın anarşisinin yanısıra "bürokratik anarşi" olarak tanımlanabilecek bir başka anarşi türü daha vardır. İşte bugünün bürokratik planlamasında görülen anarşi bu türdendir. Bu tip planlama, gerçek sosyalist planlama ile piyasanın anarşisi arasında yer aldığı ve her ikisinin özelliklerini özgün bir sentez biçiminde birleştirdiği için planarşi olarak anılabilir.

Eğer bu tahlil doğruysa bu bölümü şu sonuçlarla bağlayabiliriz: (1) Aşırı-yatırım ve aşırı-talep eğilimi, mübadele değerinin kullanım değeri üzerindeki boyunduruğunun kırıldığı, piyasanın ihtiyaçlar üzerindeki cenderesinin parçalandığı her durumda bir eğilim olarak ortaya çıkacaktır. Kendi içinde bu eğilim zararlı değil, hatta çeşitli yararları olan bir özelliktir: Kaynakların sürekli seferberliği, ulusal gelirin hep potansiyel düzeyine yakın olması, işsizliğin mevcut olmaması, ihtiyaçların (sıralanmasındaki sorunlar ne olursa olsun) azami düzeyde karşılanması — bütün bunlar hep planlı geçiş toplumunun bu dinamiğinin birer ürünüdür. (2) Bürokrasi planlama sürecini anarşik bir süreç haline dönüştürerek (planarşi) bu eğilimi bir dengesizlik unsuru haline getirir ve planlanmış ekonominin sayısız sorunla karşılaşmasına yol açar. (3) Marksist literatürde genellikle bürokrasinin "kötü yönetimi", "beceriksizliği", "israfı" gibi açıklamalarla geçiştirilen bütün işleyiş bozuklukları, gerçekte bu sistemik özelliğe, yani bürokratik planlamanın gerçekte planarşi olmasına bağlıdır. (4) Nihayet, son derece ironik biçimde, varolan bürokratik planlama deneyimlerinin sorunu, aşırı-merkezileşmiş olmaları değil, yeterince merkezileşmiş olmamalarıdır.⁴⁴ (5) Bütün bunların ışığında, piyasa sosyalizminin bürokratik planlamanın yarattığı sorunlardan

42. Aktaran: Ellman, *Socialist Planning*, a.g.y., s. 66.

43. A.y., s. 47-48.

44. Bu ekonomilerin aşırı-merkezileşmiş oldukları kuşkusuz başka bir anlamda doğrudur: Henüz üretici güçlerin gelişimi açısından toplumsallaşmamış olan üretim, hizmet ve dolaşım kesimlerinin (tamirat ve bakım, küçük dükkanlar vb.) kolektif mülkiyet altına alınması ve genel planın bir parçası haline getirilmesi anlamında. Yani genel planın kapsamı ekonomi çapında aşırı genişlemiştir, ama bu kapsam çerçevesinde kararların filli merkezileşmesi yeterince gelişmemiştir.

genel olarak sosyalist planlamayı sorumlu tutması yanlıştır.

Bu alt bölümü genel bir toparlamayla bitirebiliriz. Eğer bürokratik planlama deneyimlerinin bunalımı bir yandan üretici güçlerin gelişiminin ulusal sınırlara çarpmasından, bir yandan da bürokratik planlamanın yarı-anarşik doğasından kaynaklanıyorsa, bu bunalıma tek çözümün ("başka alternatif yok") piyasaya dönüş olduğu doğru değildir. (Piyasanın çözüm olup olmadığı daha sonraki bölümlerin konusu olacak. Burada bunu henüz sorgulamıyoruz.) Ulusal sınırların aşılması ve işçi demokrasisine yönelik bunalım için alternatif bir çözüm olabilir. Kısacası, piyasa sosyalizminin programına alternatif bir program vardır. Temel öğeleri de enternasyonalizm ve sosyalist demokrasi'dir.

İşleyiş Sorunları

Yukarıdaki iki altbölümde çizilen genel teorik çerçeve, piyasa sosyalizminin planlı ekonomilerin işleyişine ilişkin sorunlar üzerinde yoğunlaşan analitik kanıtlarını eleştirel bir süzgeçten geçirmek için yeterli zemini sağlıyor. Bu noktaların her birini kısa kısa ele alarak gözden geçirelim.

***Pratik Güçlükler:** Bu eleştirinin bilgi akışına ilişkin yönü esas olarak bürokratik planlamanın yalan üzerine kurulu mantığından kaynaklanır. Bilginin tam olarak doğru aktığı varsayılsa bile merkezileştirilmesinin güçlüğüne ilişkin itiraz ise, modern ekonominin ürün çeşitliliği dolayısıyla hesaplamanın pratik olanaksızlığı ile birlikte ele alınabilir: Özellikle bilgisayarların ve yeni telekomünikasyon tekniklerinin sağladığı dev olanaklar, bu sorunların üretici güçler geliştikçe daha kolay çözülebileceğinin kanıtıdır. Dolayısıyla, piyasa sosyalizminin genel usyürütmesinin tersine, planlama üretici güçler geliştikçe güçleşmez, kolaylaşır. Ölçü birimlerinin yarattığı sorunlar ise, bürokrasinin sorunları hileli yöntemlerle çözme yönelişinin arı bir örneğidir. Elbette, kısmi çıkarların önemi dolayısıyla bu sorunlar hiçbir zaman tümüyle ortadan kalkmayacaktır. Ama demokratik denetim mekanizmaları bunların etkisini ihmal edilebilir bir asgari düzeye indirecektir.

*** Tüketici Sorunları:** Bürokratik planlama sisteminde tüketicilerin karşılaştıkları bütün sorunların hepsini bir kaba koyarak ele almak olanaklı değildir. Öncelikle, gerçek bir felaket niteliğini taşıyan kalite sorununun hiç tartışmasız biçimde doğrudan doğruya geniş emekçi kitlelerin siyasal gücünün zayıflığına bağlı olduğunu belirtmek gerekiyor. Bunu kanıtlamak kolay. Bürokratik sistemde neredeyse bir yasa olarak formüle edilebilecek bir düzenlilik görülüyor: Alıcı ne derecede güçlüyse kalite o kadar yüksek, ne kadar zayıfsa kalite o kadar düşük. Güç yelpazesinin doruğunda yer alan Sovyet ordusunun dünyanın en gelişkin silah sistemlerine sahip olduğu, en altında yer alan Sovyet işçilerinin ise kötü kalite mallarla idare etmek zorunda olduğu kimse için sır değil. Demek ki, kalite sorununun çözümü hiç de piyasaya dayanmıyor. Bürokrasinin şatafatını simgeleyen Moskova metrosunu (hiçbir Batı başkentinde görülmeyen biçimde) pırıl pırıl işleten Sovyet sistemi, karşısında başkentinde görülmeyen kimlikleriyle güçlü temsilcilerini bulduğu gün tüketim mallarının kalitesi çarpıcı bir iyileşme gösterecektir.

Kuyruk sorununun bir boyutu, yalıtılmış ekonomik sınırlar içinde "sosyalizm"

kurmaya çalışan bürokrasinin stratejisinde üretim araçları kesimine ağırlık verilmesinin, tüketim maddeleri üretimine (özellikle tarıma) yeterli ilginin gösterilmemesinin bir ürünüdür. Ama sorunun ikinci boyutu, yukarıda sözü edilen aşırı-talep olgusuyla ilgilidir. Planarşi, merkezi devlet üzerindeki basınca cevap verebilmek için, varolan kaynaklarla üretilebilecek tüketim mallarından daha yüksek bir kullanılabilir gelir yaratır. Nihayet, bazı tüketim mallarında (örneğin özel binek otomobili alımında) uzun "kuyruklar"ın varlığı, doğrudan doğruya kaynak dağılımında öncelikler sorununa bağlıdır.

Bu noktada, piyasa sosyalizminin tüketici seçimleri sorununu son derecede kaba bir düzeye indirgeğini belirtmek gerekiyor. Bu okulun sözcüleri, tüketim alanında temel seçim sorunu moda, stile, renge, malın farklı markalarına ilişkinmiş gibi davranırlar (süpermarket sendromu!) Oysa tüketimde temel seçim çok daha geniş kapsamlı, çok daha temel konulardadır: "Eğitim mi, evlere özel havuz mu?", "sağlık hizmetleri mi, Kanarya adalarında tatil mi?", "özel otomobil mi, şehirlerde temiz hava mı?" soruları, "Bermuda şortu bulunmuyor" türünden sorunlardan çok daha önemlidir. Planlı ekonomi öncelikle paranın ihtiyaçlar üzerindeki diktatörlüğünü sınırlayarak bu temel seçim sorunlarına toplumun çoğunluğunun çıkarlarına uygun cevaplar getirmenin olanağını yaratır. Kuşkusuz, piyasanın ihtiyaçlar üzerindeki diktatörlüğünü sınırlamak yetmez; bürokrasinin kitleler adına kararlar almasının da önüne geçmek gerekir.

Son tahlilde, tüketim malları kesimi, piyasanın uzunca bir süre boyunca önemli bir işleve sahip olacağı bir alandır. Tüketime gittikçe daha çok alanı toplumsallaştırıldığı ve meta biçiminin hakimiyetinden kurtarıldığı ölçüde (şehir içinden başlamak üzere bedava taşımacılık ve haberleşme, kültür ve spor faaliyetleri, çocuk bakımı, elbette eğitim ve sağlık, yaşanabilir konutlar, dinlenme ve tatil olanakları, giderek ortak yemekhaneler ve çamaşırhaneler) piyasanın bu alanlarda da sönmülmesinin koşulları yaratılmış olacaktır. Ama o zamana kadar tüketim malları piyasası önemini sürdürecektir. Ne var ki, tartışma konusu olan bu değildir. Özel dönemler dışında, bütün merkezi planlama sistemlerinde tüketim malları piyasası mevcuttur. Üstelik, bu piyasaların daha da serbestleştirilmesi somut koşullara bağlı olarak mümkündür.

*** Etkinlik sorunu:** Yatırımların piyasa kıstaslarına göre yapılmaması dolayısıyla etkin olmadığı iddiası köklü biçimde yanlıştır. Herşeyden önce, fiyat sisteminin yatırımlar için iyi bir gösterge dizisi oluşturmadığı çoktan saptanmış bir noktadır. Örneğin Nove'nin kendisi, "bugünün fiyatları altı yıl sonrasının görece katlıklarının iyi bir göstergesi olamaz" demektedir.⁴⁵ Ayrıca bu iddia, kârlılık ölçütüne bağlı yatırımların "dışsallıklar" adıyla anılan sorunlarla (en basit örnekle çevre tahribatı ya da işçilerin sağlığına verilecek zarar ile) başa çıkmasının olanaksız olduğunu görmezlikten gelmektedir. Nihayet, piyasa ve kârlılık koşullarına bağlı yatırım faaliyetinin, yüksek derecede oynaklığı dolayısıyla işsizliğe ve eksik kapasite kullanımına yol açtığı tartışılmaz bir gerçektir. Kısacası, piyasa ölçütlerine uygun bir yatırım faaliyeti tekil firmanın (tekil kapitalistin) kârlılığı açısından etkin olabilir ama buradan ekonomi düzeyinde bir etkinliğe sıçramak ancak neoklasik bir hayal dünyasında mümkündür.

45. Feasible Socialism, a.g.y./s. 40. Ayrıca bk. s. 91, 93, 94.

Global düzeyde, bütün kaynakları seferber ederek, toplumsal önceliklere dayalı bir yatırım politikasını olanaklı kılarak, dönemsel bunalımların tahribatına karşı bir mantık geliştirerek çok daha etkin sonuçlar yaratan planlamadır. Esasen, piyasa sosyalizminin daha derinlikli ve dürüst temsilcileri bu konuda ikirciklidirler. Örneğin Ellman, kapitalist sistemin, işsizlik, düşük işgücü katılım oranları, kullanılmayan kapasite, yatırım düşüklüğü vb. nedenlerle makro düzeyde planlı ekonomiden daha az etkin olduğunu teslim eder.⁴⁶

* **Teknolojik gelişmenin yavaşlığı:** Teknolojik gelişmenin bürokratik işçi devletlerinde başlangıçtan itibaren yavaş seyrettiği iddiası kanıtlanmış olmaktan uzaktır. Batılı burjuva araştırmacıların bulguları, 80'li yıllardan önceki yarım yüzyıl boyunca başta Sovyetler Birliği olmak üzere geçiş toplumlarında teknolojinin hızla geliştiğini göstermiştir.⁴⁷ Üstelik başta sanayi olmak üzere birçok alanda 1950-75 arasında Sovyetler Birliği ABD ile arayı önemli ölçüde kapatmayı başarmıştır. Ama bir-nokta derhal belirtmeli: Sovyetler Birliği ve öteki geçiş toplumlarında teknolojik gelişme değişik üretim dalları arasında son derece eşitsiz ve çarpık biçimde gelişmiştir. Uzay sanayiinde ya da askeri gereçlerin üretiminde bazan dünyanın en gelişkin teknolojisine sahip olan Sovyet ekonomisi, elektronik tüketim aletlerinden kibrite kadar birçok tüketici malında hâlâ geri teknolojiler kullanmaktadır. Bunun temelinde, aynen tüketim mallarındaki kalite sorununun temelinde olduğu gibi, Stalinist planlamanın üretim araçları üreten kesime verdiği mutlak öncelik dolayısıyla tüketim mallarına bir anlamda "üvey evlat" muamelesi yapması yatar.

Ama daha önemli olan nokta, 1975 sonrasında bürokratik işçi devletlerinin emperyalist ülkelere göre her alanda teknolojik bakımdan geri kalmaya başlamış olmasıdır. Batı'da yeni teknolojiler ("mikro-chip" ler, bilgisayarlar, yeni telekomünikasyon teknikleri, robotlar, biyoteknoloji vb.) dünya bunalımının yarattığı sınırlar dolayısıyla yeterince kitlesel biçimde olmasa bile uygulamaya girince, Batı ile geçiş toplumları arasındaki teknolojik fark gittikçe büyümeye başlamıştır.

Bürokratik işçi devletlerinde 70'li yılların ortalarından itibaren görülen bu teknolojik durgunluğun bir nedeninin, bu geçiş ekonomilerinin ulusal sınırlar içinde hapsolmaları dolayısıyla dünya çapında bilgi ve teknoloji alışverişi çevriminin dışında kalmaları olduğuna daha önce değinmiştim. Burada bizi iç etkenler ilgilendiriyor. İç işleyiş bakımından en önemli etken yine planarşinin doğasından kaynaklanır. Bürokrasinin bütün klikleri, kendi güçlerini geliştirme mücadelesi içinde kendi çevrelerinde küçük "imparatorluklar" oluşturduklarından dolayı, bürokratik işçi devletlerinde uygulanan yatırım stratejisi hep daha fazla sayıda yeni üretim birimi kurmaya, eskiden kalmış

46. Socialist Planning, a.g.y., s. 20, 311 ve başka yerlerde.

47. Örneğin: R. Amann/I.M. Cooper/R.W.Davies (der.), The Technological Level of Soviet Industry, New Haven, 1977; P.Gregory/G.Leptin, "Similar Societies under Differing Economic Systems: The Case of the Two Germans", Soviet Studies, Ekim 1977; J.S.Berliner, "Soviet Economic Reform and Technological Progress", Fukushima International Symposium'a sunulmuş, basılmamış bildiri, Kasım 1987.

üretim birimlerinde teknolojik yenileme/modernizasyon yatırımlarına göre oransız bir ağırlık verir. (Eski kuruluşlar bürokratik klikler için "cepte keklik"tir: "Gevşek bütçe tahdidi" dolayısıyla batmalarına nasıl olsa izin verilmeyecektir.) Bu yatırım politikası, yeni işletmelerin, eskimiş teknoloji ile çalışan bir deniz içinde adacıklar gibi kalmasına, yani teknolojik yenilenmenin muazzam eşitsiz bir gelişmeye tâbi olmasına, dolayısıyla ekonominin teknolojik kapasitesinin ortalama olarak düşük kalmasına yol açan bir faktördür. Bilgisayarlaşma ya da robotlaşma türünden hızlı teknolojik değişim dalgalarında bu atalet gerçek bir ayakbağı haline gelir.

Bu genel nitelikteki kısıtlayıcı etkene, son dönemin teknolojik gelişmelerinin özgül niteliğinden kaynaklanan sorunlar eklenir. Günümüzün en önemli yenilikleri olan bilgisayar ve yeni telekomünikasyon tekniklerinin politik alanda merkezi denetim altında tutulamayacak haberleşme ve fikirleri yayma yöntemlerini olanaklı kıldığı açıktır. Daha önce muhaliflerine izinsiz daktilo bulundurmaya yasaklayan rejimler için herkesin elinde bir kişisel bilgisayar tam bir karabasandır!

Merkezi planlamanın doğasında teknolojik gelişmeyi yavaşlatan bir özellik olduğu iddiasının doğru olmadığı, geçiş toplumlarının birçok alanda yer yer dünya çapında en gelişkin teknolojiyi üretmiş olmasından bellidir. Bizim için asıl cevap verilmesi gereken soru başkadır. Kapitalist toplumda teknolojik yenilikleri rekabetin bir ürünü olarak kavrayan piyasa sosyalistleri, rekabete temel bir itici güç olarak yer vermeyen sosyalist planlamanın teknolojik gelişmeye hız verecek hiçbir dinamik içermediğini ileri sürerler. Oysa, merkezi planlama gerçekten sosyalist planlama adını hak edecek bir nitelik taşıyorsa, teknolojik gelişmeyi bir zorunluluk haline getiren belirli içkin ya da yapısal özellikler içeriyor demektir. Bunların başında emeği, gerek boş zamanın artırılması, gerekse ağır, yeknesak, "sağlığa aykırı işlerin ortadan kaldırılması yoluyla özgürleştirme zorunluluğu gelir. İkinci olarak, emeği, üretim süreci içinde sermayeyi cisimleştiren makinalara ve ayrıntıda işbölümüne tutsak kılan kapitalist emek sürecinin yerine, hem daha üretken, hem de kolektif işçinin üretim sürecinin efendisi haline gelmesini sağlayacak yeni teknolojilerin geliştirilmesi bir gereksinim olarak kendini dayatacaktır. Nihayet, kapitalist toplumsal işbölümünün en temel ürünlerinden biri olan kafa/kol emeği ayırımının aşılması yönündeki gelişmeler teknolojinin yenilenmesi için gerçek bir itici güç rolünü oynayacaktır.

Üstelik kolektifleşmiş ekonomisiyle sosyalizm bu tür bir gelişmeyi olanaklı kılacak bütün unsurları serbest bırakacaktır. Bunun bir ifadesi, artık karşılımları dikilmiş yabancı bir güç tarafından despotik biçimde yönetilmeyen işçilerin, teknolojik yeniliklere ilişkin olarak çok daha inisiyatifli davranma olasılığıdır. Bir ikinci gösterge de, bürokratik işçi devletlerinin temel bilimlerde ve nitelikli işgücünde kendileriyle karşılaştırılabilir düzeydeki başka ülkelere kat kat üstün olmalarıdır. Örneğin, nüfusları ve işgüçleri arasında pek az fark olmasına rağmen Sovyetler Birliği'nde mühendis sayısı ABD'ninkinin 2.5 katıdır. Bu ülkede üniversite öğrencisi sayısı 5 milyon, profesörü sayısı ise 500 bindir.⁴⁸ Bilim ve eğitim düzeyi bu kadar yüksek bir toplumun teknolojik gelişmenin önünde bir engel olacağını düşünmek mümkün değildir. Bürokrasinin hakimiyetinin

48. Moshe Lewin, The Gorbachev Phenomenon, University of California Press, Berkeley, 1988, s. 49.

yarattığı çarpıklıklar kolektifleştirilmiş planlı ekonomiye yüklenemez.

* **Çalışma Disiplini ve Emek Üretkenliği Sorunu:** Bürokratik işçi devletlerinde emek üretkenliği ve çalışma disiplininin gelişmiş kapitalist ülkelerle karşılaştırıldığında düşük olduğu doğrudur. Piyasa sosyalizmi bunu piyasa mekanizmalarının (özellikle işsizlik tehdidinin ve gelir farklılaşmasının) "terbiye edici" etkisinin yokluğuna bağlar. Oysa sorun böylesine basit biçimde ele alınamaz; hatta burada hakkı verilemeyecek kadar karmaşıktır. Birincisi, bu toplumlarda işçilerin daha gevşek bir tempoyla çalışmaları, daha devamsız olmaları vb. hiç tartışmasız işçilerin başlıca kazanımlarından biri olan tam istihdam koşullarının ve çalışma güvencesinin olanaklı kıldığı bir gücün kullanılmasının sonucudur. Ancak bu koşullarda işçilerin çalışmayacağını iddia etmek, insanların işsizlik tehdidiyle karşı karşıya kalmadıkça çalışmayacağını iddia etmek anlamına gelir. Bu, piyasacıların insan doğası hakkındaki yargılarının iyi bir ifadesi olabilir ama gerçek dünyada sorun bambaşkadır. İşçilerin bu davranış kalıpları, üzerinde hiçbir denetime sahip olmadıkları ve ürünlerinden oransız biçimde bürokrasinin yararlanacağını bildikleri bir üretim sürecine yabancılaşmış olmalarının bir ürünüdür. Polonya işçileri arasında yaygın olan bir şaka bu gerçeğe ışık tutuyor: "Onlar bize ücret öder gibi yapıyorlar, biz de çalışıyor gibi yapıyoruz"! Yani işçiler bürokratik hakimiyete karşı direniş göstermektedirler. Tam istihdam ve çalışma güvencesi çalışma şevkinin yokluğunun nedeni değildir; sadece işçilerin direnişini olanaklı kılar. Bu anlamda, bürokratik işçi devletlerinin işçilerinin kapitalist ülkelerin işçilerinden çok daha üstün bir durumda oldukları ortadadır: Tam istihdam koşulları onlara işgününü pratikte kısaltma olanağını tanımaktadır. Batı işçisinin tabi kıldığı insanlık dışı çalışma temposuyla karşılaştırıldığında bu büyük bir avantajdır.

Ama düşük emek üretkenliği son tahlilde toplumun bir bütün olarak daha yoksul olmasına yol açtığı için mücadele edilmesi gereken bir noktadır. Bütün sorun bu mücadelenin nasıl verileceğidir. Piyasa sosyalizmi, bürokrasinin despotizminin (işçi devletinin koşulları dolayısıyla) işçileri zorlamaya yetmediği yerde işçileri işsizlik kırıbağı altında çalıştırmayı öneriyor. Oysa bir çözüm daha vardır: bürokrasiyi alaşağı ederek işçi demokrasisi temelinde gönüllü bir disiplin kurmak. Üstelik bu yöntem emek üretkenliğinin düşüklüğünün asıl nedenini, bürokratik planarşinin yol açtığı darlık ve orantısızlıkların yarattığı düzensizlikleri de ortadan kaldırarak üretkenliğin artışının önünü gerçek biçimde açacaktır.

Bu bölüme son verirken, bütün bu eleştirilerde izlenen bir yöneme dikkat çekmek gerekiyor. Piyasa sosyalizmi, merkezi planlamaya yönelttiği bütün eleştirilerde piyasa sisteminin bütün sorunlarını bir kenara bırakmaya çalışıyor, en kaba ders kitaplarında ya da refah iktisadı modellerinde yer alan türden idealize edilmiş bir piyasa tablosu çizmektedir. Yani gerçek dünyada bürokratik bir doğum lekesiyle dünyaya gelmiş bir planlama ile neoklasik ders kitaplarının matematik fantazilerinden başka hiçbir yerde varolmayan bir "tam rekabet piyasası"nı karşılaştırmaktadır. Oysa, gerçek dünyada, neoklasik tam rekabet modelinin varsaydığına tersine asıl bilgi akışı sorunları kapitalist piyasada vardır (çünkü bilgi özel çıkarlar dolayısıyla hep gizlenir), tüketicilerin seçimleri reklamcılar, pazarlamacıların, modacıların ve bütün modern beyin yıkayıcılarının bombardımanı altında belirlenir, kapitalist firmanın "etkinliği"

onmilyonların, yüzmilyonların işsizlikten, yoksulluktan, göçlerden bunalması gibi "olumlu" sonuçlar doğurur, insanlığın başındaki nice felakete çözüm getirecek yeni teknolojik buluşlar kârlılık hesaplarıyla gizlenir ve uygulamaya sokulmaz,⁴⁹ işçiler kendilerini yabancı bir güce karşı savunmak için çalışmadan sürekli olarak kaytarmanın mücadelesini verir. Ama bütün bunlar — bunalımlar, kitlesel açlık, büyük kentlerde kol gezen suçluluk,⁵⁰ ABD'de geri ülkelerden yüksek olan çocuk ölüm oranı⁵¹—piyasa sosyalistlerini rahatsız etmez. Onlar için önemli olan kutsal piyasa hazretlerinin işleyişine karışmamaktır.

Lojistik destek önermeleri

Piyasa sosyalizminin, piyasa ve sosyalizm gibi birbiriyle uyuşacağı en hafif deyimle çok kuşkuyla iki ögeyi yanyana getirdiği için bir takım konularda kendisine yöneltilebilecek eleştirileri karşılayabilmek amacıyla bazı yan destek önermeler geliştirdiğini yukarıda belirtmiştim. Şimdi bu önermeleri teker teker ama kısaca ele almamız gerekiyor.

* **"Tarafsızlık" iddiası:** Piyasanın bir teknik araçlar dizisi oluşturduğu, farklı sosyo-ekonomik ilişkiler karşısında "tarafsız" olduğu, kapitalizm çerçevesinde asli bir yeri olsa da sosyalizmin geliştirilmesi amacıyla da kullanılabilmesi iddiasının ilk dayanağı piyasanın kapitalizme özgü olmadığı, kapitalizm-öncesi toplumlarda da var olduğu, dolayısıyla sosyalizmle de bağdaşabileceği tezidir. Bu tezin, bir yandan piyasanın kapitalizm-öncesi toplumlar ile kapitalizm içindeki konumunun köklü farklılığını, öte yandan da kapitalizm-öncesi toplumlar ile sosyalizme geçiş toplumlarının gelişmesi bakımından nitel farklılığını görmezlikten geldiği için yanlış olduğunu yukarıda göstermeye çalıştım. Burada ek olarak işaret edilmesi gereken nokta şu: Piyasanın sosyalizme geçiş toplumunda ekonomik işleyişin temel düzenleyicisi haline gelmesi, işçi devletlerinde işçilerin kapitalist toplumda olduğundan çok farklı bir toplumsal konuma sahip olmasını sağlayan kazanımlarının (tam istihdam, çalışma güvencesi, evrensel bedava hizmetler, emek miktarından bağımsız asgari tüketim düzeyi, işçi sınıfı içinde dayanışma gelenekleri vb.) her birini teker teker ortadan kaldırma tehdidini yaratır. Bu dinamğin somut mekanizmalarını başka bir yazımda

49. Bunun en yüz kızartıcı örnekleri tıp teknolojisindeki yenilikler konusunda ortaya çıkar. Son olarak, ABD'de ortalığı kasıp kavuran AIDS salgınından muzdarip hastaların bir bölümü için hayat kurtarıcı olabileceği bilimsel olarak saptanan bir ilacın varlığı beş ay boyunca kamuoyundan gizlendi. Neden, araştırmacıların bencil çıkarının böyle gerektirmesi. Bk. New York Times, 14 Kasım 1990.

50. 2 Aralık 1990 günü dünya kapitalizminin merkezi Wall Street'in de bulunduğu New York şehrinde yedi saat içinde yedi cinayet işlendi. Son yıllarda New York her geçen yıl cinayet sayısı bakımından kendi rekorunu yeniden kırıyor. 1989'da resmen saptanabilen cinayet sayısı 1905. 1990'ın ilk onbir ayında bu sayı 2000'i aşıyor. (New York Times, 3 Aralık 1990.) Amerika'nın bütününde cinayetler, aynı gazetenin ifadesiyle, bir savaşa yaklaşıyor. Genç siyahlar arasında her bin kişiden biri bu yıl cinayete kurban gitmiş. (New York Times, 7 Aralık 1990.)

51. ABD'de siyah vatandaşların yaşam süresi beklentisi, dünyanın birçok ülkesinden, bu arada bazı az gelişmiş ülkelerden düşük (1989'da 65,9). New York Times, 30 Kasım 1990.

açıkladığım için burada bu konuya yeniden girmeye gerek görmüyorum.⁵² Burada yalnızca piyasa reformlarının, kadınların işçi devletlerindeki özgül kazanımlarını da tasfiye etme tehlikesini taşıdığı ekleyeyim. Gorbaçov ve ideologlarının aileyi nasıl yücelttiği, kadının yerinin evi olduğunu örtülü ya da açık biçimde savunduğu kimse için sır değil. Ailenin ve kadının "doğa" sınırlarını yüceltilmesinin ardında yatan saik, hızla artacak işsizliğin büyük bölümünün kadınların sırtına yüklenmesi yoluyla toplumsal gerilimin başa çıkılamayacak boyutlara ulaşmasını engelleme amacı. Ama sorun bununla da sınırlı değil. Daha önce Macar deneyiminde açıkça görüldüğü gibi,⁵³ piyasa reformları çocuk bakımından ev işlerine kadar birçok faaliyetin toplumsallaşması eğilimini tersine çevirerek kadını zorunlu olarak yeniden eve dönmeye iter.

Kısacası, piyasa mekanizması hiçbir anlamda tarafsız, teknik bir araçlar silsilesi değildir. İşçilerin, kadınların, az gelişmiş bölgelerin, (federal yapıya sahip ülkelerde) yoksul ulusların aleyhine işler. Bu işleyişin nasıl bir dinamik doğurduğuna aşağıda yeniden döneceğiz.

* **Piyasa/demokrasi ilişkisi:** Demokrasinin piyasa ekonomisiyle, "girişim özgürlüğü" ile, hatta kapitalizmle doğrudan bir bağ içinde olduğu tezi sol liberalizmin genel tezlerinden biridir. Bu tezi başka bir yazıda ayrıntılı olarak eleştirmiş olduğum için burada bu genel biçimiyle ele almayacağım.⁵⁴ Bu yazı çerçevesinde piyasa sosyalizminin daha özgül iki iddiası üzerinde durmak gerekiyor. Bunlardan biri, bürokratik işçi devletlerinde piyasa reformları ile siyasal demokratikleşmenin hep elele gitmiş olduğu iddiasıdır. Bu iddia iki bakımdan tarihsel gerçeklerle uyumsuz. Birincisi, geçmişte bürokratik işçi devletlerinde demokratikleşme yönünde tabandan gelen hareketlerin pek azı piyasa reformlarına yönelik talepler geliştirmişlerdir. 1953 Berlin ayaklanmasında Alman işçilerinin, 1956'da Polonya'da ve Macaristan'da kurulan işçi konseylerinin piyasaya yönelik talepleri yoktu. 1968'de Çekoslovakya'da kurulan işçi konseyleri, politik liberalleşme yanlısı Dubçek hükümetine tam da aynı zamanda piyasacı olduğu için destek olmamışlardır. İkincisi, tepeden başlayan reform hareketlerinde piyasa reformlarıyla görece demokratikleşmenin elele gitmesinin nedeni bunların (piyasa ile demokrasinin) doğasından türeyen zorunlu bir ilişkiye değil, özgül bir konjonktürel nedene bağlıdır. Reformcu bürokrasi, yerleşik sistemin güçlü toplumsal-siyasal dayanaklarını sarsmak amacıyla aydınların, toplumun büyük bölümünün, hatta çıkarları reformlardan zedelenecek işçilerin dahi desteğini kazanmak için politik demokrasiyi genişletmeye yönelir. Yani glasnost perestrojka'nın, siyasal demokrasi iktisadi liberalleşmenin bir aracıdır.⁵⁵ Ama bir kez koşullar değişir ve

52. Bk. "Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?" , a.g.m., s. 85-90.

53. Buna piyasa sosyalizminin sözcüsü Kornai bile değiniyor. Bk. "The Hungarian Reform Process", a.g.m., s. 59.

54. Bk. "Sol Liberalizm: Maddeci Bir Eleştiriye Doğru", Onbirinci Tez , 2, Şubat 1986. Bu konuda çok yararlı bir kaynak, Necip Çakar'ın "Piyasa ve Demokrasi" (Onbirinci Tez, 6, Haziran 1987) başlıklı yazısıdır.

55. Bu konu üzerinde başka yazılarda ayrıntılı olarak durdum. "Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?" , a.g.m., s. 90-92 dışında ayrıntılı bir kanıt için şu kaynağa bakılabilir: S.Savran, "Bürokrasi Kendine Karşı: SBKP 19. Konferansı", Sınıf Bilinci, 2, Ekim 1988, s. 12-17.

işlevsel olmaktan çıkarsa, buruşturularak bir kenara atılacak olan demokratikleşmedir, iktisadi liberalleşme değil. 1990 yılı için Sovyetler Birliği'nde yaşanan gelişmeler (Azerbaycan ve Litvanya'ya tankların gönderilmesi, grev hakkının kısıtlanması, Gorbaçov'a "kanun ve nizamı" sağlamak amacıyla olağanüstü yetkiler verilmesi, yeni bir Milli Güvenlik Konseyi kurulması, Litvanya ve Letonya'daki askeri baskı) bu konuda ikna edici bulunmuyorsa Çin'e bakmak yeterlidir. 1978'den beri iktisadi reformların yürütülmesine nezaret ettiği için bütün Batı basınının ÇKP'nin siyasal açıdan da liberal kanadının önderi ilan ettiği Deng Şiao-Ping, 1989'da Tienanmen katliamının baş sorumlusu rolünü üstlenmiştir. İşte Çin glasnostunun hüznü verici sonu!

Piyasa/demokrasi ilişkisinin sözü edilen ikinci boyutu, piyasa mekanizmasının işçi özyönetimini olanaklı kılacağı tezidir. Bu tezi özellikle Brus savunmuştur.⁵⁶ Pratikte Yugoslavya'da uygulanan modelin bir tür özyönetim ile piyasa sosyalizmini birleştirdiği biliniyor. Son dönemde ise Gorbaçov reformlarının ilk evresinde piyasa ile birlikte özyönetimin de bir ölçüde propogandası yapılmıştır. Sonuncusundan başlayalım. Sovyet deneyiminde özyönetimin kendisinin ciddi bir atılım yapması bir yana, propogandası bile kısa sürede sönüp gitmiştir.⁵⁷ Yugoslav deneyimi ise tam da işyerinde demokratik kırıntularla sınırlı bir korporatist düzenleme ile piyasanın bir araya geldiği bir bağlamda toplum çapında bürokratik hakimiyetin nasıl sürebileceğinin yaşayan kanıtını oluşturuyor. Üstelik bu çerçevede piyasa sürekli olarak özyönetimle çelişen, işletme yöneticilerinin yetkilerinin artmasına yol açan bir unsur olarak işlev görmüştür.⁵⁸ Brus da son dönem çalışmalarında bu deneyimin derslerini açıkça çıkarıyor: "... özyönetime dayanan kolektif, işletmenin malvarlığının sahibi değil (yani işletme bir kooperatif değil), sadece bütün toplumun bir kayyumu gibi hareket ediyor; ama bütün iktidarın özyönetime dayalı topluluklardan kaynaklandığı yolundaki yaygın retoriğe rağmen, toplum nedense, nerdeyse kaçınılmaz biçimde, kendini değişik düzeylerde bir devlet bürokrasisinde kurumlaştırıyor."⁵⁹ Brus'un çıkardığı ders başka piyasa sosyalistleri için de şayan-ı tavsiyedir!

Bu konuya son vermeden önce bir noktaya dikkati çekmek istiyorum. Piyasa sosyalizmi sürekli olarak bürokrasiden söz eder ama bu, Marksizmin bürokrasi kavramından çok farklıdır. Piyasa sosyalistleri için piyasanın mantığına karşıt, bilinçli, siyasal müdahaleye dayanan her türlü ekonomik karar ya da karar mekanizması, ne kadar demokratik biçimde belirlenmiş olursa olsun bürokratiktir. Yani piyasa sosyalizminde bürokrasi piyasanın karşıtıdır, Marksizmde ise işçi demokrasininin.

* **Sosyal adalet iddiası:** Piyasanın sosyal adaleti sağlayacağı iddiası "serbest piyasa" ekonomilerinde "sosyal adalet" in içler acıklısı haline bakıldığında, piyasa sosyalizminin

56. The Market..., a.g.y., s. 154-155.

57. Bk. R.W.Davies, "Gorbachev's Socialism in Historical Perspective", New Left Review, 179, Ocak-Şubat 1990 ve David Mandel, "Revolutionary Reform in Soviet Factories", Socialist Register, 1990.

58. Catherine Samary, Plan, marché et démocratie. L'expérience des pays dits socialistes, Institut International de Recherche et de Formation, Amsterdam, 1988.

59. "The Communist Economic System", a.g.m., s. 271.

en inanılmaz iddiası gibi duruyor. Kuşkusuz! Ama bu iddianın ardında ne yattığına kısaca bakmak gerekiyor. Sorun, varolan işçi devletlerinde hakim katman olan bürokrasinin ayrıcalıklarından kaynaklanıyor. Bu ayrıcalıkların büyük kitlelerde uyandırdığı infialin bilincinde olan reform ideologları bundan kendi programlarına destek kazanmak için yararlanmaya çalışıyorlar. Bürokrasinin ayrıcalıkları temel olarak bulunulan göreve bağlı aynı ayrıcalıklar (ev, bahçıvan, ahçı, hizmetçi, tatil daçası, otomobil, şöför, özel dükkânlar, özel hastane ve klinikler, özel okullar vb. vb.). Piyasanın iktisadi ajanları ödüllendirme sisteminde bu tür aynı ayrıcalıklara yer yok. Dolayısıyla sosyal adalet yerine gelecek!

Eğer piyasanın aynı ayrıcalıklara son verirken (daha doğrusu bunları sınırlarken) yeni, çok daha köklü ve derin toplumsal eşitsizlikler yaratacağı hatırlatılırsa, Sovyet piyasa sosyalistleri, bunların "sosyalist bölüşüm ilkesi"ne uygun olduğu "kozunu" oynuyorlar. Yani "herkese emeğine göre". Bu ilkenin sosyalist bir ilke değil, komünizmin üst aşamasından önce zorunlu bir şer olarak katlanılacak bir burjuva bölüşüm ilkesi olduğunu biliyoruz.⁶⁰ Ama sorun bununla sınırlı değil, çok daha derinlere gidiyor, çok daha vahim.

"Herkese emeğine göre ilkesi", çalışmanın insanlar için henüz kendilerini ifadenin bir biçimi, bir ihtiyaç haline gelmediği bir evrede, üretimi arttırmanın gereklerinin dayattığı bir zorunluluktur. Yani burada tam tamına işçinin çok ve iyi çalışması için maddi özendiriciler sağlama sorunuyla karşı karşıyayız. Şimdi, birincisi, maddi özendiriciler sorunu piyasa yöntemlerinin uygulanıp uygulanmadığından bağımsızdır. Yani merkezi planlama sisteminde de maddi özendiriciler yaygın olarak kullanılabilir.⁶¹ Ama, ikincisi, piyasanın yarattığı gelir farklılıkları hiç de emek miktarının (hatta emeğin vasıflılığının) sonuçlarıyla sınırlı değildir.

Piyasa sisteminin ödüllendirmede yarattığı farklılıklar üretim biriminin içinde bulunduğu kesime, kullandığı teknolojiye, piyasanın konjonktürel eğilimine, üretilen ürünün ihracat olanaklarına, coğrafi bölgeye, bölgede işçi sınıfının örgütlülük derecesine, işçinin cinsiyetine ve buna benzer sayısız etkene bağlıdır. Bu etkenlerin hiçbiri işçinin denetiminde değildir. Dolayısıyla, piyasanın yarattığı ücret farklılaşması, Marx'ın ifadesiyle, işçiye "doğa tarafından dayatılan" bir durum gibi dışardan empoze edilmiştir. Bunun adı sosyal adalet ya da "herkese emeğine göre" değil düpedüz işçi sınıfını bölmek, dayanışmacı geleneğinin belini kırmak ve bu temelde sınıfı politik olarak manipüle etmektir.

4. PIYASA SOSYALİZMİNİN "BAŞARILARI"

Piyasa sosyalistlerinin merkezi planlamaya yönelttiği eleştirinin önemli bir boyutunun, ampirik düzeyde yer aldığını belirtmişim: Bu argümana göre varolan planlı ekonomilerin global ekonomik performansı başarısızdır; Bu, sistemin

60. Bk. S. Savran, "Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?", a.g.m., s. 89-90 ve daha bütünsel bir tahlil için: "Kapitalist Restorasyon mu, Politik Devrim mi?", a.g.m., s. 19-24.

61. Piyasa ile özendiriciler arasında bağ kurma yolundaki yaygın yanlışla Boratav dikkat çekiyor. Bk. Sosyalist Planlamada Gelişmeler, a.g.y., s. 99-101.

değiştirilmesi gerektiğinin açık bir kanıtıdır. Şimdi de son olarak bu iddiayı inceleyelim. Ayrıntıya girmeden önce bir kez daha belirteyim: Varolan planlı ekonomiler, ulusal sınırların ve bürokratik anarşinin yarattığı engeller dolayısıyla özellikle 80'li yıllarda belli bir tikanıklıkla karşılaşmışlardır. Amacım bu gerçeği yadsımak değil. Amacım, sistem olarak iflas ettiği söylenen planlı ekonomileri, piyasa sosyalizminin önerilerine uygun olarak yönetilen bürokratik işçi devletleriyle (Yugoslavya, Macaristan, Polonya) karşılaştırarak bu iflas ilanının gerçekliğini araştırmak.

Piyasa Sosyalizminin "Mucizeleri"

Piyasa sosyalizmi uzun bir süredir salt teorik bir model olmaktan çıkmış, bazı bürokratik işçi devletlerinde, teorisyenler tarafından önerilen modellere oldukça uygun biçimde uygulanmaya konmuş durumda. Yugoslavya, 1948'de Stalin'in saldırganlığına ve dayatmalarına karşı Sovyetler Birliği'nden koptuktan sonra, 1950'li yılların başından itibaren piyasaya, Sovyet "geleneksel" sistemine göre çok daha yaygın bir rol tanıyan bir düzenlemeye gidiyor, 1965 ile 1970'li yılların başı arasında bu rol iyice yoğunlaşıyor. Yugoslavya piyasa sosyalizminin arı bir örneği haline geliyor. 1970'li yıllardan sonra birbirini izleyen dönemlerde kâh merkezileşme, kâh piyasaya vurgunun yoğunlaşması yaşanıyor ama Yugoslavya hiçbir zaman merkezi planlamaya geri dönmüyor.

Bu yönelişin sonuçlarını kısaca gözden geçirmekte yarar var. Çünkü piyasa sosyalizminin iddialarının sınındığı ilk ülke Yugoslavya. Önce ülke ekonomisinin hakkını teslim edelim: Yugoslavya 1979'a kadar oldukça hızlı bir büyüme yaşıyor. Ama bu büyüme, merkezi planlamayla yönetilen ülkelerinkinden daha hızlı değil, bunların birçoğu Yugoslavya'dan da hızlı büyüyor. Bu nokta bir yana, piyasa sosyalizmi Yugoslavya'yı tam da planlı ekonominin çok daha kolay denetim altına alabildiği tipik sorunlarla karşı karşıya bırakıyor. Herşeyden önce, planlı ekonomilerde hiç görülmeyen, kapitalist ekonominin temel sorunlarından biri Yugoslavya'da ciddi boyutlara ulaşıyor: işsizlik. İşsiz sayısı 1960'da 160 bin dolayında (%2): Yani iş değiştirenler, işgücüne yeni katıldığı için iş arayan gençler vb. göz önüne alınırsa, işsizlik yok. 1965'de dolu dizgin piyasa ekonomisine geçtikten sonra Yugoslavya'nın işsiz sayısı 1967 yılında 270 bine yükseliyor. 1980'e ulaştığımızda işsiz sayısı 500 bin, ayrıca 750 bin işçi Batı Avrupa'ya göç etmiş durumda. Yani 1980'de Yugoslav ekonomisinin istihdam edemediği toplam işçi sayısı 1,250 milyon — bu da toplam aktif nüfusun % 10'u.⁶² Bugün Yugoslavya'da (Almanya'daki göçmen işçiler dışında) 1,5 milyon işsiz olduğu tahmin ediliyor. Yugoslav ekonomisinin öteki göstergeleri de, özellikle son dönemde, hiç iç açıcı değil. Enflasyon 80'li yılların ortalarından beri üç haneli rakamlarda dolaşıyor; benim en son gördüğüm kaynak % 400 rakamını veriyordu. 1979'a kadar süren büyüme bu tarihten itibaren yerini bir bunalıma bırakıyor; 1979-82 arası tarım dışı üretim % 15 geriliyor.⁶³ Aynı dönemde gerçek ücretler % 10 oranında düşüyor. 1986-87'de GSMH yeniden

62. Harold Lydall, Yugoslav Socialism. Oxford University Press, New York, 1986, s. 74, 84, 92. Bu veriler Yugoslav işçi sınıfının çalışma garantisinin aynen öteki işçi devletlerinde olduğu gibi sağlama kökleri olduğunu unutturmamalı bize. İşsizlik, işten çıkarılmaları son derece zor olan yerleşik işçilerden çok tarımdan gelenleri, gençleri ve ülke dışından dönenleri etkiliyor. Bk. a.g.y. s. 97-98.

63. Lydall, a.g.y., s. 284-85.

düşüyor. Ödemeler dengesi büyük güçlüklerle karşı karşıya, bu yüzden ülke Doğu Avrupa'nın en yüksek dış borçlarından birine sahip. Yugoslavya, kendisi gibi çokuluslu bir ülke olan Sovyetler Birliği ile karşılaştırıldığında, cumhuriyetler arası eşitsizliği azaltmakta çok daha az başarılı.

Macaristan, Doğu Avrupa'da piyasa sosyalizmi teorilerine uygun bir yönelişe geçen ikinci ülke. 1956'da işçi sınıfının yenilgiye uğratılmasından sonra 1968'de (iktisadi reformlarla birlikte siyasal liberalleşmeyi de geliştiren Prag baharının Sovyet tanklarınca ezildiği yıl!) Yeni Ekonomik Mekanizma'nın benimsenmesiyle, çoğu yorumcunun Lange-tipi bir model olarak gördüğü bir yeni ekonomik düzenlemeye geçiyor.⁶⁴ Yugoslavya özyönetimi (kısıtlı bir özyönetim de olsa) içeren, Macaristan ise özyönetime yer vermeyen birer piyasa sosyalizmi modeli olduğu için, bir başka model olarak Macaristan'ın ekonomik performansına da göz atmakta yarar var.

Macaristan da 1970'li yıllarda oldukça hızlı bir büyüme yaşamış ve tüketim malları arzı bakımından öteki bürokratik işçi devletlerine göre daha üstün bir konumda olmuştur. Ama yirmi yıllık piyasa sosyalizminin sonuçları acıklıdır. Macaristan bugün Avrupa'nın kişi başına en yüksek dış borca sahip olan ülkesidir.⁶⁵ 1978'den itibaren büyüme yılda ortalama % 1,3'e düşmüştür, 1978-84 arasında yatırımlar yılda % 3 azalmıştır. Enflasyon resmi rakamlara göre % 30'un üzerindedir. Toplumsal eşitsizlik hiçbir Doğu Avrupa ülkesinde görülmemiş boyutlara ulaşır. İşletme yöneticileri piyasa ekonomisine uygun performans göstermeleri için yüksek primlerle ödüllendirilirken, özel faaliyet sürdürenler son derece yüksek gelirlere sahiptirler.⁶⁶ Son birkaç yıla kadar, özel faaliyet esas olarak küçük burjuvaziye özgü olduğu, aile üyeleri dışında yedi kişiden fazlasının çalıştırılması yasaklandığı halde, bu katmanlar ülkenin en varlıklı kesimleri arasındadır.⁶⁷ İşçiler ise bu gelir eşitsizliği karşısında insanca bir yaşam düzeyini tutturabilmek için genellikle iki, bazan üç işte çalışmak zorunda kalırlar. 1978-84 döneminde ortalama gerçek işçi ücretleri yaklaşık % 20 düşmüştür.⁶⁸ Bugün Macar halkının dörtte biri resmi olarak belirlenmiş yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. Son yıllarda bir işçi devletinde ilk kez kitlesel düzeyde evsiz barksız insanlar ortaya çıkmıştır: Bugün onbinlerce evsiz barksız geceyi Budapeşte'nin tren istasyonlarında ve başka kamu binalarında geçirmektedir. Macaristan'ın çok övülen yeni demokrasisi bu insanlara, sürekli bir adresleri olmadığı için, oy hakkı bile tanımıyor.⁶⁹

Polonya, piyasa sosyalizmi kervanına en son ama en hızlı katılan ülke. 1981 Aralık ayında on milyonluk işçi hareketi Dayanışma "savaş hali" ilanı yoluyla bastırılır

64. Kornai, bu yaygın kaniyi reddeder. Ona göre Macaristan Lange-tipi bir modelden daha merkeziyetçidir. Bk. "The Hungarian Reform Process", a.g.m., s. 32. ve 83-84. Ancak Kornai kendisi de Macar sisteminin bir tür piyasa sosyalizmi uygulaması olduğunu kabul eder. Bk. a.g.m., s. 94.

65. Kornai, a.g.m., s. 78, Tablo 2.10.

66. Nove, *Soviet Economic System*, a.g.y., s. 305-310.

67. Kornai, a.g.m., s. 56.

68. A.y., s. 78, Tablo 2.10.

69. *New York Times*, 23 Ekim 1990.

bastırılmaz Jaruzelski yönetimi 1 Ocak 1982'de yeni bir reform paketini uygulamaya sokarak piyasa ekonomisine dönmüştür.⁷⁰ Bunun ilk ürünü enflasyonun başını alıp gitmesi olur. 1981'de 178 olan resmi fiyat endeksi, 1983'de 452'ye yükselir: yani iki yılda % 250 fiyat artışı!⁷¹ Polonya Birleşik İşçi Partisi (KP) yönetimi, 1987 yılındaki halk oylamasında ekonomik reformların derinleştirilmesi önerisi reddedildiği halde bu yönelişi sürdürür. 1989 yılında Dayanışma başa geçmeden tarımsal fiyatlar serbest bırakılır. 12 Eylül 1989'da iktidara gelen Mazowiecki yönetimi bu politikaları derinleştirince, Ocak 1990 aylık enflasyonu yıllık olarak ölçüldüğünde % 600'e çıkar. Mazowiecki hükümetinin 1 Ocak 1991'de uygulamaya koyduğu kemer sıkma programı ile enflasyon denetim altına alınır ama bu kez üretim (GSMH'da % 25 gerileme) ve gerçek ücretler düşer. Bir, birbuçuk yıl önce işsizlik diye bir olgunun tanınmadığı Polonya'da bugün 1 milyon dolayında işsiz vardır.⁷²

Planlı Ekonomiler İflas mı Etti ?

Piyasa sosyalizminin pratikte yarattığı "mucize"leri böylece görmüş oluyoruz: ekonomik bunalım, dış borç, işsizlik, enflasyon vb. vb. Şimdi kısaca, planlı ekonomilerle piyasa sosyalizmi modelini izleyen ekonomiler arasında bir karşılaştırma yapalım.

Burjuva iktisatçıların görüşlerini popüler bir dille yaymayı hedefleyen *Challenge* dergisi (ABD) Eylül-Ekim 1990 sayısında modaya uygun olarak Doğu Avrupa hakkında "Marx'dan Piyasaya" başlıklı bir dosya yayınladı. Bu dosyada yer alan iki tablonun birlikte kullanılması son derece öğretici.⁷³ Tablolardan bir Doğu Avrupa'nın hangi ülkelerinde piyasa reformlarının uygulandığını beş temel kıstas üzerinden gösteriyor. Beklenebileceği gibi, piyasa reformlarını bütün alanlarda gerçekleştiren Macaristan ve Polonya. Yugoslavya ise bir eksikle (sermaye piyasası) bu ikisini izliyor. Ötekilerde hiç değişiklik yok 1990 başında henüz. Öteki tablo ise yedi Doğu Avrupa ülkesinin 1980'li yıllarda (özellikle 1985 sonrasında) ekonomik performansına ilişkin başlıca göstergeleri veriyor. (İki temel eksik, işsizlik oranı ve gerçek ücretlerin gelişmesi.) Şimdi biz bu tabloları kullanarak, merkezi planlı ekonomilerin performansını piyasa sosyalizminin yaşayan modelleriyle karşılaştıralım. Önce ekonomileri büyüme oranına göre dizelim.

TABLO I

Ekonomik Büyüme (1985-89 arası yıllık %)

Romanya	4,2	Polonya	2,2
Doğu Almanya	3,6	Macaristan	1,3
Bulgaristan	2,8	Yugoslavya	0,4
Çekoslovakya	2,5		

70. Jacek Rostowski, "The Decay of Socialism and the Growth of Private Enterprise in Poland", *Soviet Studies*, cilt XLI, No. 2, Nisan 1989 ve S. Wellisz, "The Case of Poland", *Challenge*, Eylül-Ekim 1990.

71. Nove, a.g.y., s. 317.

72. *New York Times*, 19 Kasım 1990.

73. G.H.Jefferson/P.A.Petri, "From Marx to Markets", *Challenge*, Eylül-Ekim 1990, s. 5-6, Tablo 1 ve 2.

Tablodan çıkan sonuç basit: 1989'da kitle hareketleri patlamadan önceki son beş yıllık dönemde, Doğu Avrupa'da büyüme hızı bakımından ilk dört sırayı planlı ekonomiler, son üç sırayı ise piyasa sosyalizmi modelleri alıyor. Bu beş yıl, unutulmasın, Doğu Avrupa'nın ekonomik bakımdan son kırk yıl içindeki en kötü dönemi. Ama bu en kötü dönemde bile Romanya ve Doğu Almanya'nın büyüme hızları ortanın üzerinde, öteki iki planlı ekonomininki ise orta düzeyde. Hiçbirinde "iflas" tablosu yok. Bir iflas tablosu varsa bu başta Yugoslavya olmak üzere piyasa sosyalizmi ülkelerinde.

İkinci bir tablo aracılığıyla bu ülkelerde son yıllarda enflasyonun nasıl seyrettiğine, ülkeleri en yüksekte en düşüğüne doğru sıralayarak bakalım.

TABLO 2

Enflasyon oranları (1985-89 arası yıllık ortalama %)

Yugoslavya	360
Polonya	77
Macaristan.	11
Bulgaristan	2
Doğu Almanya	1
Çekoslovakya	0,6
Romanya	0,2

Bu kez ilk üç ödülü (!) piyasa sosyalizmi alıyor: Yugoslavya ve Polonya'da enflasyon gemi azağı almış, Macaristan ise ilk iki yıldaki düşük oran dolayısıyla görece olarak düşük bir ortalamaya sahip (bugün bu oran % 30'un üzerinde). Planlı ekonomilerin en yüksek enflasyon oranı (Bulgaristan), piyasa sosyalizmi modellerinin en düşük oranının beşte bir. Ötekilerdeki fiyat artış oranları yok denecek kadar düşük.

Son bir tablo ile ülkelerin borçluluk oranını, dış borçlarını GSMH'lerinin bir oranı olarak hesaplama yöntemiyle görelim. En yüksek borçluluk içinde olan ülkeyi başa yazalım.

TABLO 3

Dış borç / GSMH oranı (1985-1989 ortalaması, %)

Macaristan	70
Polonya	52
Yugoslavya	36
Doğu Almanya	20
Bulgaristan	16
Romanya	11
Çekoslovakya	6

Enflasyon şampiyonu Yugoslavya borçlulukta birinciliği Macaristan'a kaptırıyor. Polonya ise ikinciliği koruyor. Macaristan'ın borçluluk oranı Türkiye'den bile yüksek! Planlı ekonomilerin ikisi biraz yüksekçe dış borca girmişler ama bunlarınkine bile en az borçlu piyasa sosyalizmi modelinin ancak yarısına ulaşıyor. Yine ilk üç sıra ile son dört sıra aynı kalın çizgilerle ayrılmış.

Büyüme, enflasyon, dış borç... Bir ekonominin genel performansı hakkında daha ne kistas aranabilir? Eğer işsizlik oranları gösterilseydi bir önceki alt bölümde verdiğim sayılardan piyasa sosyalizminin gene kürsüde ilk üç sırayı kapma oranına sahip olacağı ortada. Ücret artış oranlarında ise yine bir önceki altbölümün verilerine göre, yine aynı üç ülkenin son üç sırada yer alacağını tahmin etmek güç değil. Öyleyse nasıl oluyor da piyasa sosyalizmi teorisi bu genel tablodan planlı ekonomilerin iflas ettiğini ve kurtuluşun piyasa sosyalizminde olduğunu çıkarsayabiliyor? Piyasa sosyalistlerinin bu sorunun cevabını vermeleri bütün sosyalistler karşısında bir yükümlülük. Merkezi planlamanın çöktüğünü ilan eden hiçbir konuşma ya da yazı bu soruya cevap vermekten kaçınmaz.

Bu noktada, tartışmanın birkaç yönüne kısaca değinmek burada savunulan görüşün yanlış anlaşılması açısından yararlı olacaktır. Herşeyden önce, tekrarlayarak söylüyorum, bütün bu göstergeler, planlı ekonomilerin muzaffer bir ekonomik gelişme içinde olduklarını kanıtlamak için sunulmadı. Bu ekonomilerde ciddi bir yavaşlamanın, önemli alanlarda tıkanıklıkların başgösterdiği tartışılmaz bir gerçek. Gösterilmeye çalışılan bu durumun bir "iflas" olarak sunulamayacağı. Ve piyasa sosyalizminin bu sorunlara çözüm getireceği yönünde hiçbir ampirik verinin mevcut olmadığı. İkincisi, planlı ekonomiler için yukarıda verilen global rakamların ardında ciddi toplumsal, siyasal sorunlar yatıyor. Tek bir örnekle yetinelim: Çavuşesku yönetimindeki Romanya'da borçluluk ve büyüme bakımından durum iyi görünüyorsa, bunun ardında Çavuşesku'nun 80'li yılların ortasında çok yüksek bir düzeye ulaşmış olan dış borçları, son yıllarda Romen halkının tüketiminden keserek delice bir hızla ödemiş olmasında yatıyor. Yani buradaki göstergeler planlı ekonomilerin başarılı olduklarının bir kanıtı olarak değil, iflas etmediklerinin ve piyasa sosyalizmi modelini uygulayan ülkelerden görece olarak daha iyi durumda olduklarının bir kanıtı olarak kullanılıyor. Nihayet Sovyetler Birliği'nden Bulgaristan'a, Çekoslovakya'dan Romanya'ya planlı ekonomiler bugün, 1990 yılında artık gerçekten ciddi bir bunalım içinde. Ama bu bunalımın nedeni planlama değil, planlamanın terkedilmesi, üstelik piyasa mekanizmasının da henüz yerleşmemiş olması. Yani bu ekonomiler şimdi "araf"ta yaşıyor. Bunalım bunun sonucu.⁷⁴

74. Yazıyı daha fazla uzatmamak için piyasa sosyalistlerin bir başka iddiasını, 80'li yıllarda kapitalist ekonomilerin canlı bir gelişme gösterdikleri, "sosyalist" ekonomilerin ise durgunluk içinde olduğu iddiasını ele almıyorum. Bu başlı başına bir konu. Tek bir noktaya değinmekle yeteneyim. Bunalım içinde debelenen az gelişmiş kapitalist dünyayı (burada Güney Kore gibi istisnalar var) bir kenara bıraktığımızda, 1980-82 arasında gelişmiş kapitalist ülkelerin Büyük Depresyon yıllarından bu yana en derin bunalımını yaşadığı gerçeğini de parantez içine aldığımızda bile, 80'li yılların ekonomik büyümesinin kapitalist dünyada parlak olduğu söylenemez. 1982-87 arası yıllık büyüme hızları dünyanın yedi büyük emperyalist ülkesinde yaklaşık sayılarıyla şöyle: ABD % 2,8, Japonya % 3,2, Federal Almanya % 3, Fransa % 1, Büyük Britanya % 2,5, İtalya % 1,5, Kanada % 1,2. İşsizlik oranı ise Japonya dışında bütün ülkelerde % 7'nin üzerinde, Avrupa ülkelerinde % 12'ye ulaşılıyor. Refah içinde bir dünyanın tablosu! (Kaynak: J.F.Helliwell, "Comparative Macroeconomics of Stagflation", Journal of Economic Literature, cilt XXVI, Mart 1988, s. 2.)

5. "YAŞASIN PİYASA!" MI, "YAŞASIN KAPİTALİZM!" MI?

Bu yazının şu ana kadar ortaya koyduğu, piyasa sosyalistlerinin merkezi planlamaya yönelttikleri eleştirilerin büyük ölçüde geçersiz olduğu gerçeği. Teorik açıdan, piyasa sosyalizmi varolan planlı ekonomilerin ulusal sınırlar içinde hapsolmuş ve bürokratik hakimiyet altında sistematik bir çarpılmaya uğramış olmalarından doğan sorunları, bu sınırlamaların varolmadığı teorik durumlara doğru genişleterek genel olarak merkezi planlamaya temelsiz eleştiriler yöneltiyor. Pratikte, planlı ekonomilerin ulusal ve bürokratik çarpıklıklara rağmen piyasa sosyalizminin iddia ettiği gibi iflas etmekten ya da çöküş içine girmekten uzak olduğu görülüyor. Sorunun teorik ve pratik yönleri bir araya getirilince, planlı ekonomilerin ulusal (ve dolayısıyla zorunlu olarak bürokratik) sınırlamaları aşabildikleri takdirde (gelişmiş kapitalist ülkelerde bir süre boyunca sermayenin hakimiyeti sürse bile) canlı bir büyüme yaşayabilecekleri ortaya çıkıyor.

Yazının bu son bölümünde perspektifimizi değiştiriyoruz. Şimdi soracağımız soru şu: Merkezi planlama konusundaki eleştirileri geçerli olsun ya da olmasın, piyasa sosyalizminin pratikte önerdiği "sosyalist meta üretimi"ne dayalı ekonomik modelin başarı şansı teorik olarak nedir? Hatta daha ileri giderek soralım: Uzun dönemde yaşama şansı var mıdır?

Bu soruya cevap ararken piyasa sosyalizminin uygulamaları açısından belirli bir açıklığa kavuşmamız gerekiyor. Piyasa sosyalizmini yukarıda ilk kez tanımlamaya çalışırken farklı teorisyenlerin önerilerinin derece derece farklılaştığını belirtmiştim. Pratikte de Yugoslavya'dan Macaristan'a, Çin'den Polonya'ya ve bugün Sovyetler Birliği'ne kadar, uygulanan modeller birbirinden derece derece farklılaşıyor. Dolayısıyla aşağıdaki tartışmayı anlamlı kılmak için belirli sınırlar çizmek zorundayız.

Klasik Marksistler açısından, geçiş döneminin ekonomisinde planlamanın piyasanın yerini ne ölçüde alacağı sorununun tümüyle somut kıstaslar temelinde kararlaştırılması gerektiğini yukarıda belirtmiştim. Burada tartışmayı somut olarak sınırlayabilmek için önce, üretici güçlerin belirli bir gelişme düzeyine ulaştığı, sanayileşmiş geçiş ekonomilerini ele alacağımı belirteyim.⁷⁵ İkincisi, Marksist bir bakış açısından, kolektifleşme ve planlamanın üretici güçlerin gelişmesi ve toplumsallaşmasıyla ilişkisi temelinde, tarımı, bakım ve onarım faaliyetleri dahil olmak üzere hizmetleri ve küçük ölçekli ticareti de tartışma dışında bırakıyorum. Bu alanlarda, kolektif mülkiyetin mi özel mülkiyetin mi, planlamanın mı piyasa mekanizmalarının mı daha uygun olduğu, toplumsal üretim, bölüşüm, sınıflaşma, politik iktidar, ideoloji vb. bir dizi farklı sorunun gözönüne alındığı bir çerçevede, söz konusu faaliyet dallarında üretici güçlerin ne ölçüde toplumsallaşmaya müsait olduğuna bağlı olarak, somut durumlara göre verilmesi gereken kararlar.

75. Çin Halk Cumhuriyeti'nin sanayileşme derecesi bakımından tartışılabilir konumu bir yana bırakılırsa, bu sınırlanmış çerçeveye Sovyetler Birliği'nin ve (Arnavutluk dışında) Avrupa'daki bütün geçiş ekonomilerinin dahil olduğu ortada. Bu ülkeler, en azından yarı-sanayileşmiş ülke statüsünde. Aralarında en az gelişmiş olan Romanya ve Bulgaristan'da bile kişi başına gelir sırasıyla 4110 dolar ve 5600 dolar. Yani Türkiye'nin üç ila dört katı arasında. Buna karşılık, bu sınırlama Vietnam, Küba ve (sosyo-ekonomik statüsü tartışmalı olan) Nikaragua gibi ülkelerin tartışma dışında bırakılması anlamını taşıyor.

Biri genel ekonomik gelişme düzeyini, öteki ise kesimler arası farklılıkları ilgilendiren bu iki soyutlama işlemi bizi sanayileşmiş (dolayısıyla nüfusunun çoğunluğu ücretlilerden oluşan) ülkelerde büyük sanayi üretim, ulaşım ve haberleşme araçları (fabrikalar, madenler, barajlar, demiryolları, karayolları ulaşımı, telekomünikasyon vb.) ve büyük dolaşım araçları (banka sistemi, toptan iç ticaret, genel olarak dış ticaret vb.) kesimleri ile karşı karşıya bırakıyor. (Lenin'in deyişiyle "hakim doruklar"). Bu sınırlar içinde kalarak tartıştığımızda merkezi planlama yaklaşımı ile piyasa sosyalizmi arasındaki farklılık indirgenemez bir farklılıktır. Merkezi planlama yaklaşımı, özellikle tüketim malları alanında piyasanın varlığını yadsımaz, ama ekonomi çapında piyasanın planlamaya tâbi olmasını savunur. Piyasa sosyalizmi ise piyasa düzenleyici mekanizma olarak bakar, yani hakim konuma yükseltir piyasayı.

Bu sınırlar içinde kalarak yürütülecek bir tartışma bize teorik olarak (işin pratik yanına sonra döneceğiz) şunu gösteriyor: piyasa sosyalizmi çelişik bir modeldir; bir işçi devletinin sınırları içinde işleyemez, kapitalizme dönüşü gerektirir. Başka biçimde söylenirse, piyasa sosyalizmi modeli uzun dönemde piyasa ile sosyalizm arasında bir tercihi gerekli kılar.

Bu yazıyı buraya kadar okuma sabrı göstermiş az sayıda piyasa sosyalizmi sempaticanı okuyucunun, yüzünü buruşturduğunu görüyorum: "yine Marksist doktrinerlik ve dogmatizm" diyecekler, "meta üretimi ile sosyalizm birbiriyle uyumsuz lafını daha önce söylemiştin" diyecekler. Oysa burada sözü edilen o kavramsal ve tarihsel anlamdaki uzlaşmazlık değil. Elbette Marksist bir çerçevede sosyalizm meta üretiminin sönmülmesini varsayar, çünkü sosyalizm sınıfsız bir toplumdur. Ama buradaki anlamıyla sosyalizmi Marksist anlamda sosyalizmden farklı olarak sosyalizme geçiş ekonomisi için kullanıyorum. Bu toplumda ise meta üretimine, piyasa kategorilerine, hatta değer yasasına bile yer olabileceğini reddetmiyorum. Dolayısıyla, kavramsal bir çelişkidir söz etmiyorum. Plan ile piyasanın, geçiş toplumu ile piyasanın bir süre birlikte var olsalar bile, nihai olarak süreç içinde çelişki içine düşeceklerini söylüyorum. Şimdi bu tezi açalım. Aralarındaki farklılıklar ne olursa olsun, bütün piyasa sosyalizmi modelleri,⁷⁶ özerk işletmelerin, piyasa koşullarına göre oluşmuş fiyatlar tarafından belirlenen kârlılık derecesine bağlı olarak disiplin altına alınmasını öngörür. Piyasa disiplininin anlamı, kârlı firmaların genişlemesi, zarar eden firmaların ise ya kendine çeki düzen vermesi (üretkenliği arttırması), ya da sorun üretkenlikten gelmiyorsa iki alternatiften birini seçmesidir: başka daha kârlı bir üretim alanına kaymak ya da iflası göze almak. Bu davranış biçimleri, bir işçi devletinin, Stalinistlerle piyasa sosyalistlerinin paylaştığı terimle söylersek "sosyalist bir ekonomi"nin, temelleri üzerinde olanak dışıdır.

Önce kârlı işletmeleri ele alalım. Belirli bir üretim dalında yüksek bir kârlılıkla çalışan bir işletme, eide ettiği kârı elbette genişleme (tevsii) yatırımlarında ya da modernizasyon amacıyla kullanabilir. Ama eğer bu dalda genişleme pazar, teknoloji vb. etkenler açısından anlamlı değilse, işletmenin piyasa mantığına uygun olarak başka

76. Buna Brus'un planlamaya en büyük rolü tanyan orijinal modeli de dahildir. Ancak Brus'un modelinin bir farkına birazdan değinilecek.

üretim dallarına yatırım yapması gerekir. Bu derhal iki sorun doğurur. Birincisi, bu durumda piyasa mantığıyla tutarlılık bir "sermaye piyasası"nın oluşturulmasını gerekli kılar. Piyasa sosyalistlerinin açıkça belirttiği bir "tutarlılık" koşuludur bu.⁷⁷ Sermaye piyasası ise, hisse senetli şirketler aracılığıyla toplumsal mülkiyetin parçalanmasının ve süreç içinde özelleşmesinin ilk adımudur. İkincisi, kârlı işletmenin ikinci bir alana yatırım yapması toplumsal kaynakların dağılımının sınır tanımaz biçimde piyasa güçlerine teslimi, siyasal otoritenin (ve buna bağlı olarak toplumun) bu konuda bilinçli tercihler yapma olanağının ortadan kaldırılması anlamını taşır. Bu ise en azından bazı piyasa sosyalistlerinin bile sosyalizm için kabul edilebilir görmediği bir durumdur.⁷⁸

Zarar eden bir işletmeye gelelim: Böyle bir işletme eğer rasyonalizasyon yoluyla üretkenliğini arttırmaya kalkarsa, bunun anlamı (her defasında olmasa bile çoğu zaman) işgücünün bir bölümüne yol vermektir (ünlü "tensikat"). Oysa, işçi devletini tanımlayan ana özelliklerden biri, işçilerin bu toplumdaki konumunu en ileri kapitalist toplumdaki ayıran bir özellik, çalışma garantisidir. Sovyet ve Doğu Avrupa işçileri (son bir-iki yıl içindeki sarsıntılar öncesinden söz ediyorum) ağır disiplin suçu işlemedikçe işten çıkarılmaz.⁷⁹ Yani rasyonalizasyon, işin yeniden düzenlenmesi amacıyla işgücünde tensikat, işçi devletinin temelleriyle çelişir.

Zarar eden işletmenin sorunu, kendi üretkenlik derecesinden tümüyle bağımsız olarak genel piyasa koşullarından (örneğin, toplumsal talebin yapısının köklü biçimde değişiminden) kaynaklanıyorsa, işletmenin yapabileceği tek şey başka (örneğin, talebin yüksek olduğu) bir alana geçmektir. Bu ise derhal iki sorun doğurur. Birincisi, kaynakların bir alandan çekilerek başka bir alana yatırılmasına ilişkin kararın piyasa koşullarına tâbi kılınması, yine siyasal otoritenin (ister merkezi, ister yerel) toplumsal kaynakların belirli bir öncelik sırasına göre dağılımını kontrol etme olanağını ortadan kaldırır. Toplum bazı durumlarda bilinçli bir seçişle, kârlı olmayan bir alanda üretimi sürdürmeyi seçebilir (kapitalist toplumlarda bile bu konuda sayısız örnek verilebilir). İkincisi, kaynakları (üretim araçlarını ve emek gücünü) başka bir alana aktarmak, varolan üretim araçlarını (fabrika binası, makineler, araç-gereç vb.) satmayı gerektirir. Bu yolda işletmelere otorite verilse bile bunun kolektif mülkiyetin fiilen tasfiyesi anlamına geleceği ortadadır. Eğer bunlardan dolayı kaynakların başka bir alana kaydırılması olanaksızsa, o zaman da (kaçınılmaz olarak gündeme gelecek olan) iflas anlamsızdır. Çünkü her iflas özerk işletmeye (yönetimine ve işçilerine) bir ceza, bir yaptırımdır. Ama bu durumda çaresiz konumda olanlara, kusurları olmadığı halde bir ceza verilmektedir. İflas buna rağmen uygun görülse bile bu kez yepyeni bir sorun doğar. Bu da bizi başka bir çelişkiyle yüzyüze getirir.

77. Örneğin bk. Nove, *Soviet Economic System*, a.g.y., s. 309 ve Aganbegyan'a önsöz, a.g.y., s. xix.

78. Örneğin Brus, "Evolution...", a.g.m., s. 269-71. Kuşkusuz, aşağıda açıklanacak nedenlerle, Brus şimdi fikrini değiştirmiştir. Ama bunun ne anlama geldiğini göreceğiz.

79. Bunun bir idealizasyon ya da propaganda ürünü hayal olduğunu düşünenler, piyasa sosyalistlerinin yaptıklarını inceleyebilirler. Bk. örneğin Nove, *Soviet Economic System*, a.g.y., s. 223-24. Ayrıca David Lane, *Soviet Economy and Society*, a.g.y., s. 39-40.

Bu yeni çelişkiyi deşmeden önce, bir noktayı tekrar hatırlatayım: Sürekli zarar eden işletmelerin iflası piyasa disiplininin yani piyasa mekanizmasının işleyişi açısından kesinlikle gereklidir. Kural olarak biri olmadan öteki olmaz. Oysa, başta bürokratik işçi devletlerinde olmak üzere, işletmelerin iflası ile devlet mülkiyeti çelişki içindedir. Kapitalist ülkelerde dahi, büyük bir devlet işletmesinin kendi haline bırakılarak iflasına izin verilmesine örnek bulmak oldukça zordur. Ama bu gerçeklik bürokratik işçi devletlerinde çok daha yoğun olarak yaşanır: Her devlet işletmesi bürokrasinin bir kliğinin, bir kesiminin iktidarının dayanaklarından birini oluşturduğu için, zarar eden işletmeler hiçbir zaman kendi haline bırakılmaz. Mutlaka merkezden aktarılacak ek fonlarla ayakta tutulur. Yani ister merkezi planlama, ister piyasa geçerli olsun, bürokratik işçi devletinde bütün işletmelerin sübvansiyonlar yoluyla yaşatılması kuraldır. Bundan dolayıdır ki, hem Macar, hem Yugoslav örneklerinde, devletin işletmelere verdiği sübvansiyonlar azalmak bir yana çıg gibi büyümüştür. Yani piyasa sosyalizmi, merkezi planlı sistemin baş sorunlarından biri olan "Gevşek Bütçe Tahdidi" sorununu ortadan kaldırmak bir yana arttırır.⁸⁰ Son dönemde, Sovyetler Birliği'nde de işletmelerin özerkleşmesiyle birlikte, finansal disiplin sıkılaşıcağına gevşemiştir.⁸¹

Nihayet, işçi sınıfının kapitalizmin devrilmesiyle birlikte elde ettiği, işçi devletinin temel özelliklerinden biri olan özgül kazanımların piyasanın serbestçe işlemesiyle çelişki içinde olduğu hatırlatılmalı. Bunların başında, demin başka bir bağlamda değindiğim gibi, çalışma garantisi ve genel kural olarak ona eşlik eden tam istihdam geliyor. Piyasa sosyalizminin (özellikle son dönemde cüretkârlaşan açık sözlü versiyonlarının) piyasa reformlarının beklentilerinden belki de en önemlisinin işçileri işsizlik tehdidiyle daha çok, daha yoğun, daha disiplinli çalıştırmak olduğu biliniyor. Piyasa disiplininin (piyasa sosyalizminin umutlarını bağladığı bu temel mekanizmanın) işçi üzerinde etkisini yaratabilmesi, ancak çalışma garantisinin ortadan kaldırılmasıyla, yani işçi devletinin temel dayanaklarından birine taarruz edilmesiyle mümkün hale gelir. Bu en açık çelişkinin ötesinde, metalaşma süreci geliştikçe, değer yasası ağırlığını hissettirdikçe konuttan gıda ve kültüre kadar birçok malın fiyatı birçok işçi (ve emekli) için erişilemez düzeylere çıkar; kârlılık ölçütü hakim hale geldiği ölçüde, merkezi olarak finansal disiplin arttırıldığı ölçüde, sağlık, eğitim, çocuk bakımı gibi bedava evrensel hizmetlerde ciddi kısıntılar görülür. Bütün bunlara, işçi devletlerinde çalışan sınıflarda köklü bir değer haline gelmiş olan eşitlikçiliğin de piyasanın yarattığı farklılaşmalara karşı ciddi bir tepki doğurmasını eklemek gerekiyor. Bütün bu ülkelerde bu tür tepkilerin yaygın olduğu biliniyor. Yirmi yüzlü aşkın süredir özel girişimin tedricen gelişmekte olduğu Macaristan'da bile bu durumun hâlâ geçerli olduğuna Kornai tanıklık ediyor: "Halkın duyguları, işlerini büyötmek için hiçbir haksız yonteme

80. Kornai bu sorunları ayrıntılı biçimde inceliyor. Bk. "The Soft Budget Constraint", a.g.m., s. 15-18. Yugoslavya için bk. Brus, a.g.m., s. 270-71. Burada bürokratik olmayan bir işçi devletini tartışıyorum çünkü işçi demokrasisi altında piyasa disiplini diye bir kavramın emekgücü üzerinde uygulanamayacağını düşünüyorum. Ama geçerli olduğu ölçüde iflas kavramının orada da yeri olmadığı kanısındayım. Bunun yerini bürokratik sistemin ataletinden farklı olarak "toplumsal kaynakların planlı kaydırılması" alacaktır büyük bir olasılıkla. Bu gerçekleşene kadar, geçici bir süre boyunca, işçileri sokağına atmamak amacıyla, sübvansiyon uygulanabilir.

81. J.M.Montias, "The Sequencing of Reforms", *Challenge*, Eylül-Ekim 1990, s. 13.

başvurmayan, şerefli, çalışkan ve tutumlu özel girişimcilere bile haksız biçimde olumsuz".⁸²

Bütün bunlar piyasanın işçi devletinin temelleriyle çelişmesini ekonomik bir sorun olmaktan çıkarıyor, doğrudan doğruya politik bir sorun haline getiriyor. İşçilerin ve genel olarak çalışanların haklarını, cepheden taarruz ya da aşındırma yoluyla (farklı yöntemlerin olanaklılığı sorununa burada girmemize gerek yok) ortadan kaldırmaksızın "serbest" piyasayı işçi devletinin sınırları içinde mantıksal sonucuna götürmek olanaksız.

Öyleyse iki sonuca ulaşıyoruz: Birincisi, piyasa sosyalizmi bürokratik işçi devletinin sınırları içinde kaldığı sürece çözmeye çalıştığı sorunlara kendi de tutsak olur. Piyasa sosyalizmi modelini izleyen ülkelerin daha da büyük bir bunalım içinde olmaları bundandır. İkincisi, çelişkinin aşılması ancak işçi devletinin sınırlarının geriye doğru aşılmasıyla mümkündür.

Belirli bir noktada (bu noktaya ne süre içinde ulaşılacağı tümüyle ulusal ve uluslararası konjoktüre bağlı — Macaristan'da olduğu gibi yirmi yılda, Polonya'da olduğu gibi on yılda, Çekoslovakya, Romanya gibi ülkelerde olduğu gibi bir yılda ulaşılabilir buraya), seçim zorunluluğu açıkça ortaya çıkar: ya piyasa, ya sosyalizm. Sovyet Novi Mir gazetesinde bir yazarın son dönemin Sovyet ekonomisi için yazdığı gibi, biraz piyasa, biraz sosyalizm, "biraz hamile" demek gibi bir şeydir.⁸³

Tartışmanın bu aşamasında piyasa sosyalistleri, sözü edilen çelişkilere "diyalektik oyunlar" gözüyle bakarak omuz silkebilirler. (Piyasa sosyalistlerinin diyalektikten hazzetmedikleri uzunca bir süredir biliniyor.) Ama öykünün asıl eğlenceli noktasına şimdi geliyoruz. Piyasa sosyalizminin başedilemez çelişkileri dolayısıyla ya çözmeye çalıştığı sorunları yeniden üretmeye mahkum olacağı, ya da piyasanın işe yarayabilmesi için sosyalizmden bütünden bütüne vazgeçmek zorunda kalacağı yargısı sadece Marksist bir tahlilin sonucu olmakla kalmıyor. Ciddi piyasa sosyalistleri de kendi kavramsal çerçevelerinden hareketle aynı sonuca varıyorlar: Piyasa sosyalizmi gerçekçi değildir, daha öteye geçmek gerekir! Yani piyasa sosyalizmi piyasa sosyalistlerince terk ediliyor! Sözü onlara bırakalım.

En önemli sözcüden, Kornai'den başlayalım. Macar piyasa reformlarını değerlendirdiği yazısında⁸⁴ Kornai piyasa sosyalizmini eleştirmeye Lange modeliyle başlıyor. "Lange piyasanın bürokratik bir prosedür tarafından taklit (simüle) edilebileceğini umuyordu... Bu düşüncenin mantığında bir içsel çelişki vardır." Yazar, ikinci sırada 60'lı yılların reformcu kuşağını ele alıyor. (Brus, Şik, Liberman, başlangıçta kendisi!) Bu kuşağın düşüncelerini o kadar gerçekdışı buluyor ki, bunlara "safdil reformcular" adını uygun görüyor. Nihayet, günümüz Macar reformcularına geliyor. Burada iki okul var: bir yanda, "Galbraithçi sosyalizm" adını verdiği okul,

82. Kornai'nin *The Road to A Free Economy* başlıklı kitabından aktaran: Montias, a.g.m., s. 12.

83. Aktaran Nove, *Aganbegyan'a önsöz*, a.g.y., s. xx.

84. "The Hungarian Reform Process", a.g.m., s. 89-94. (Bütün vurgular benim.)

"çağdaş kapitalizmin bütün teorik sonuçlarını ve pratik deneyimini kullanmayı öneriyor" (sosyalizm!); öte yanda, Galbraithçilerin "sosyalist (!) Friedman'cılar" olarak niteledikleri daha liberal okul: Bunlar ise, tam bir *laissez-faire* piyasasının yanısıra, "serbest bir emek piyasası önündeki engellerin kaldırılmasını", "iflasın olanaklılığını", "ticari bir banka sistemini", "ithalat liberalizasyonu ve tam konvertibilitiyi", "özel girişimi koruyacak yasaları", "ekonomik sistemde değişikliğin politik koşullarının yaratılmasını", "devletin... ana görevlerinin, talep makro yönetimi, tekellerin denetimi, altyapının geliştirilmesi, toplumun zararlı dışsallıklardan korunması, sosyal adalet uğruna kişisel gelirin yeniden bölüşümü" olmasını savunuyorlar. Devlete yüklenen bu görevler modern kapitalist devletin işlevleriyle özdeş! Kornai'nin tercihi ikinci okuldan yana: "Bu önerilerin uygulanmasının son derecede arzu edilir olduğu kanısındayım. Ama önemli sorunlarda belirsizlik var". Bu sorunların temelini de hemen açıklıyor: "Mülkiyet ve mülkiyet hakları sorunu..." Yani Kornai, Friedman'cı bir okulun önerilerini de özel mülkiyeti yeterince savunmadığı için gerçekçi bulmuyor. Çünkü "nihai sorun" şu: "Sosyalist bir ülkede reform sürece Macaristan'da başarıldığından çok daha öteye gidebilir mi? Yoksa çağdaş Macaristan, reformun az çok nihai sınırlarını mı temsil ediyor?" Kısacası, Kornai, sosyalizmin sınırları içinde tutarlı bir piyasa reformunu mümkün görmüyor. Daha ileri, daha ileri, özel mülkiyete!

Doğu Avrupa'nın ikinci önemli piyasa sosyalistine bakalım. Brus, genel olarak Doğu Avrupa ekonomilerini değerlendirdiği yazısında,⁸⁵ "yirmi yıllık Macar YEM (Yeni Ekonomik Mekanizma) deneyiminin" kendi modelini "ikirciksiz biçimde doğrulamadığını", bunun "düşünülen programın [yani piyasa reformlarına dayanan reform anlayışının] kendi eksiklerinden" doğduğunu belirtiyor. Temel sorun "ekonomik reform programlarında mülkiyet hakları sorununu küçümsemenin yanlış olduğu..." Brus'un bütün bunlardan çıkardığı "kaçınılmaz sonuç... reform projesinin başarı şansının, değişimin sınırlarının ileri doğru değiştirilmesi kapasitesine güçlü biçimde bağlı olduğu." Yeniden vurguluyor Brus: "Özel olarak, üretim araçlarında kamu mülkiyeti yeniden gözden geçirilmeye ciddi bir aday." Kendi teorik kavramları açısından ifade edildiğinde "düzenlenmiş bir piyasa mekanizmasına sahip bir merkezi planlı ekonominin" ötesine geçmek gerekiyor. Son olarak Brus dış ekonomik ilişkilerin başıboş bırakılmamasını öneriyor. Ama bunun "hiçbir şekilde dış ticaret tekeli" aracılığıyla yapılmaması gerektiğini ekliyor. Kamu mülkiyeti yerine özel mülkiyet, piyasa mekanizmalarını kullanan tipten olsa bile merkezi planlı ekonomiye son, dış ticaret tekeli kaldırılmalı. Devrimci Marksizm için (emegücünün meta-dışı karakteriyle birlikte) işçi devletinin son dayanakları olan bütün özelliklere hayır diyor Brus. Bu program ayrıntılı bir kapitalist restorasyon programı! Daha ileri, daha ileri, kapitalizme!

Doğu'dan Batı'ya dönelim. Daha önce de belirttiğim gibi 70'li yıllarda Sovyet sisteminin olumlu yanlarını savunurken 80'li yılların sonunda piyasa sosyalizmine kayan Michael Ellman, "geç gelmenin fazileti" ile bileşik gelişme yasasını doğruluyor, piyasa sosyalizmi modelinin yenilgisini teslim ediyor: Macar iktisatçısı Antal'ın "düzenleme yanılması" kavramına, Kornai'nin yatırımların merkeze bırakılmasının

85. "The Communist Economic System", a.g.m., tamamı. (Bütün vurgular benim.)

sakıncaları üzerine söylediklerine, Doğu Avrupa iktisatçılarının Avusturya okulunun (yani sosyalizmin olanaksız olduğunu söyleyen von Mises ve von Hayek'in) "girişimcilik" kategorisinin önemini vurgulamalarına, nihayet "devlet mülkiyetinin gerçek piyasa ilişkilerini engellediğinin" deneyim yoluyla anlaşılması olmasına yaslanarak daha da liberal bir konumun benimsenmesini telkin ediyor.⁸⁶ Deneyim, piyasa sosyalistlerini klasik Marksizmin ana tezlerinden birinin doğruluğuna nihayet ikna ediyor: Ellman "gerçek" piyasa ilişkilerinin devlet mülkiyeti ile bağdaşmadığını söylüyor; bunun anlamı şu: Değer yasasının hakimiyeti, geçici, arzı durumlar dışında, ancak özel sermayenin, kapitalizmin hakimiyetiyle uyumlu olabilir. Piyasa sosyalistleri piyasadan vazgeçmektense "sosyalizm"den vazgeçmeye hazırdırlar!

Burada bir parantez açalım. Ellman'ın kullandığı terim ilginç: "gerçek" piyasa ilişkileri. Bu tür bir nitelemenin anlamı, gerçek olanın karşısında "gerçek olmayan", "benzeri" (Frenkçe terimle "pseudo") gibi birşey olmalı. "Gerçek olmayan" piyasa ilişkilerinin ne olduğu konusunda Ellman susuyor. Biz onun adına cevap vermeye çalışalım. "Gerçek" piyasa ilişkileri, piyasa biçimlerinin (fiyat, ücret, faiz vb.) varolduğu bir ekonominin bu biçimlerin nesnel, irade dışı mantığına teslim edilmesidir: yani değer yasasının hükmünün kabul edilmesidir, planlamanın piyasaya tâbi kılınmasıdır. Bunun karşısı, piyasa biçimlerinin var olduğu, belirli işlevler üstlendikleri, hatta bazı alanlarda (örneğin bireysel tüketim maddelerinin bir bölümü) ya da dallarda (örneğin küçük ölçekli hizmetler: tamirat ya da kahvecilik) serbestçe işlediği ama ekonominin "hakim dorukları"nın kolektif mülkiyet altında ve planlamaya dahil olması dolayısıyla piyasanın planlama tarafından denetlendiği, dizginlendiği, zincirlendiği durumdur. Bu "gerçek olmayan" piyasa ilişkileri merkezi planlama tarafından yaygın biçimde kullanılabilir, yer yer de kullanılmıştır.

Bu parantezin açılmasının bir nedeni var. Bu yazının amacı, piyasanın dünya yüzünden derhal kökünün kazınmasını savunmak ya da sosyalist bir iktidarın elini piyasaya buluşturursa kirleneceğini falan iddia etmek değil. Piyasanın etkilerini ve sınırlarını ortaya koymak, belirli bir noktadan öteye götürüldüğünde neyle sonuçlanacağını göstermek. Marksist teori doktriner olamaz. Eğer insanlığın ulaştığı aşama yipasa biçimlerinin daha bir süre varlığını gerektiyorsa, Marksistler bunu zorunlu bir şer olarak kabul etmek zorundadır, çünkü Marksizm dünyayı pratikte değiştirmeyi hedefler. Gözünü gerçeğe kapatmak ise bunu olanaksız kılar. Bu ikinci, "gerçek olmayan" anlamıyla, yani planlamaya tâbi kılınmış biçimiyle, piyasa biçimleri çok uzun bir dönem boyunca varlığını sürdürmekle kalmayacak, genişleyecektir bile. Bugünün bürokratik-ulusal geçiş ekonomilerinin yerini gelecekte ulusal çapta örgütlenmiş işçi devletlerinin gönüllü olarak benimseyeceği bütünleşme alınca, ortak planlamaya giden yolda bu ekonomiler arasındaki alışveriş hızla büyüyecektir. Derhal ortak planlama olanaklı olmadığından planlı birimler arasında piyasa ilişkileri bugüne kadar görülmemiş ölçüde yaygınlaşacaktır. Dünya devrimi yayıldıkça, başka ülkeler de bu çevrime katılacaktır. Ancak ortak yatırım projeleri geliştikçe bu piyasa ilişkilerinin yerini de uluslararası çapta bir planlama alacaktır adım adım. Ama bütün bunlar yeni, sınıfsız bir toplum kurma iradesinin, sınıfsal bir güç olarak işçi devletleri eliyle, sürekli

86. Socialist Planning, a.g.y., s. 81-86. (Vurgu benim.)

olarak piyasanın kör güçleri üzerinde denetim kurmak amacıyla çaba göstereceğini varsayar. Piyasa sosyalizminin reddettiği işte budur.

Böylece, piyasa sosyalizmi, piyasa sosyalizmini olumsuzlayarak kapitalizme varıyor. Gerçek bir diyalektik süreç sonunda ("olumsuzlanmanın olumsuzlanması") , kapitalizm karşımıza bir sentez olarak çıkıyor. Burada bir tek eksik var: teori-pratik birliği. Ama o eksikliği de teoriden çok pratikle uğraşan piyasa sosyalistleri dolduruyor.

Gorbaçov yıllardır üretici güçlerin ulaştığı aşamada, varolan idari mekanizmanın (planlamanın) daha ileriye doğru gelişmenin önünde engel oluşturduğunu, piyasa yöntemlerinin sosyalizmin yeni, daha yüksek bir aşamasına geçmek için gerekli olduğunu söylüyor. Gorbaçov'un sosyalizminin bu yeni aşamasının, kendisi bunu hedeflese de hedeflemese de, kapitalizm olacağı artık giderek daha berrak olarak görülüyor.⁸⁷ Komünist Gorbaçov, katolik Walesa ve öteki ülkelerdeki silik kopyaları hep birlikte Avrupa'nın Doğusunda yer alan ve hepsi son tahlilde Ekim devriminden kaynaklanan işçi devletlerinin temellerini teker teker söküyorlar. Teoride olduğu gibi pratikte de bunun adı önce "serbest piyasaya geçiş"ti. Sosyalizm ile piyasa elele mutlu geleceklere doğru yürüyeceklerdi. Pratik, teoriden hızlı gelişti. Birkaç yıl içinde "serbest piyasa"nın altın pırılıtsı kazandı ve altından kapitalizmin çirkin yüzü çıktı.. Piyasa sosyalizmi düşlerine son darbeyi, sol liberallerin çok sevdiği Gorbaçov vuruyor, ne acı!

Bu bölümün sonuçlarını kısaca özetlemek gerekiyor. Piyasa sosyalizminin dikkatli bir tahlili, bu projenin kendi içinde çelişik bir yapıya sahip olduğunu, bu çelişkinin ergeç mutlaka patlak vereceğini ve piyasada ısrarın kapitalizme geçişe yandaş olmak anlamına geleceğini gösterdi. Bu tahlilimiz, ilk ve son defa, Doğu'da ve Batı'da piyasa sosyalistlerinin son birkaç yıl içinde geliştirdikleri bakışla örtüşüyor. Piyasa sosyalizmi piyasa sosyalistlerince tasfiye ediliyor. Artık Kornai'nin "safdil reformcuları"nın yerine "gözü açılmış reformcular"ın geçtiğini görüyoruz! Pratiğin nihai yargısı da tahlilimizi doğruluyor: Sovyetler Birliği'nde ve Doğru Avrupa'da "piyasa ekonomisi"ne doğru koşuşun ancak kapitalizme kavuşunca huzura ulaşacağı her geçen gün daha berrak biçimde görülebiliyor.

Bu bölüme son verirken piyasa sosyalizminin "guru"su, Gerçekleştirilebilir Sosyalizm'in yazarı Alec Nove'nin son dönemdeki gelişmeler ışığında pozisyonunu henüz açıklamadığını hatırlatalım. Nove, çok popüler olduğu için tükenen ve 1991 Mart ayı içinde ikinci edisyonunun yayınlanacağı ilan edilen kitabına yeni bir başlık arasa belki de daha hayırlı olur. Biz şimdiden önerimizi yapalım: Gerçekleştirilebilir Kapitalizm !⁸⁸

87. Sovyetler Birliği'nde ve Doğu Avrupa'daki yönelişlerin kapitalizmin restorasyonu yönünde olduğunu Onbirinci Tez'in geçen sayısında kanıtlarıyla birlikte ortaya koymaya çalıştım. Bk. "Kapitalist Restorasyon mu, Politik Devrim mi ?" Benzer bir teşhisi yine Onbirinci Tez'de 1988'de yayınlanan bir yazımda da yapmışım: "Sovyetler Birliği Nereye Gidiyor?", a.g.m.

88. Aslında ortada gerçekten tuhaf bir durum var. Nove'nin kitabının ikinci edisyonunu yayınlamak olan yayınevi, son broşüründe kitabın ilanını şöyle yapıyor: "Second Edition: Alec Nove, The Economics of Feasible Solution. Yani: İkinci Edisyon: Alec Nove, Gerçekleştirilebilir Çözümün Ekonomisi" ! Elbette, Batı'da reklam yayınlarının çok titiz hazırlanmasına rağmen, bu yeni ad büyük bir olasılıkla bir dizgi hatasının ürünü. Ama kim bilir ? Belki de...

SONUÇ

"Bana öyle geliyor ki, dünya çapında muzaffer olduğumuz zaman, altın madenini dünyanın bazı büyük kentlerinin sokaklarında umumi helaların yapımında kullanacağız. O "büyük özgürlük savaşı"nda, 1914-18 savaşında, altın uğruna, on milyon insanın öldürüldüğünü ve otuz milyon insanın sakat kaldığını unutmamış kuşaklar açısından bu, altının en "adil" ve en eğitici kullanım biçimi olacaktır...." (Lenin)⁸⁹

Yazının bu noktasına kadar yazarla birlikte bu uzun yolculuğa katlanmış okuyucu için de, belki belirli bir noktadan sonra "sonuç" bölümüne sıçrayan okuyucu için de bu yazıda ortaya konan noktaları özetlemekte yarar var. Şundan emin olabiliriz: Önümüzdeki dönemde piyasa sosyalizmi taraftarları gerek teorik, gerekse politik olarak sosyalist planlamayı tam bir bombardımana tâbi tutacaklar. Bu yazının ana noktalarının her birini piyasa sosyalistlerinin mutlaka cevaplaması gerektiğini düşünüyorum. Onun için sonuçları açık seçik ve nokta nokta formüle edeceğim.

(1) Piyasa sosyalizminin, varolan planlama deneyimlerinin yaşadığı tıkanıklıktan hareketle sosyalist planlama anlayışını (programını) reddetmeye kalkışması bilimsel açıdan sakat bir sıçramadır. Varolan planlama deneyimleri, ulusal sınırlar içinde hapsolmüş olduklarından, ayrıca bu ülkelerde hakim katman olan bürokrasinin planlama sürecine damgasını vurmuş olmasından dolayı tıkanıklığa uğramıştır. Somutun bu özelliklerini görmezden gelerek soyut ve genel sonuçlara varmak yöntemsel açıdan sakat bir yaklaşımdır. Burada savunulan alternatif bakış açısının birkaç sonucu vardır.

(2) Piyasa sosyalizminin varolan planlama süreçlerine yönelik ayrıntıda eleştirilerinin (tüketici sorunları, emek üretkenliği, teknolojik gelişme vb.) her birinin, bu planlama süreçlerinin ulusal sınırlar içinde hapsolmesinin ve / veya bürokratik yozlaşmanın sonuçları olduğu somut olarak gösterilmiştir.

(3) Piyasa sosyalizminin varolan planlama süreçlerinin bugün içine girdiği tıkanıklık konusunda getirdiği açıklama yüzeysel, izlenimsel ve yanıltır. Piyasa sosyalizmine göre, üretici güçlerin gelişmesi, ekonominin karmaşıklaşması, tüketimin çeşitlenmesi karşısında, sanayileşmenin ilk aşaması için uygun olan **merkezi planlama gelişmenin önünde bir engel haline gelmiştir**. Çözüm piyasa ekonomisine geçiştir. Doğru açıklama faklıdır: Üretici güçler geliştikçe, teknoloji karmaşıklaştıkça, artan gelirle birlikte tüketim ihtiyaçları zenginleştikçe, **ulusal sınırlar planlanmış bir ekonominin gelişmesi önünde gittikçe daha büyük bir engel haline gelir**. Dolayısıyla çözüm işçi devletlerinin bütünleşmesinde, daha da öteye dünya devriminin ileri kapitalist ülkelere yayılmasında yatar. Bunun için ise iktidarını geçmişte ulusal komünizm üzerine kurmuş olan, bugün ise dünya kapitalizmine teslim olmaya yönelen bürokrasinin iktidarına son verilmesi gerekir.

(4) Merkezi planlamanın sorunları ne olursa olsun piyasa sosyalizmi uygulamaları daha da kötü sonuçlar vermiştir. Ampirik veriler, sadece bu noktayı değil, bir yıl öncesine kadar, planlı ekonomilerin performansının piyasa sosyalizmi modellerini

89. V.I. Lenin, "The Importance of Gold Now and After the Complete Victory of Socialism", On Socialist Economic Organisation. Articles and Speeches, Progress Publishers, Moskova, 1971, s. 340.

uygulayan ekonomilerden açıkça üstün olduğunu gösterir. Yani, planlı ekonomilerin "iflas" etmiş olduğu doğru değildir.

(5) Piyasa sosyalizmi bir proje olarak, kendi içinde patlayıcı bir çelişki taşır. Piyasanın mantığının serbesti içinde işlemesi işçi devletinin çerçevesi içinde mümkün değildir. Dolayısıyla ya piyasa sosyalizmi çözmeye çalıştığı sorunları genişleyen ölçekte yeniden üretir, ya da piyasanın mantığının sonuna kadar götürülmesi için işçi devletinin temellerinin ortadan kaldırılması gerekir.

(6) Piyasa sosyalizminin en önemli teorik sözcüleri son dönemde piyasa sosyalizminin "gerçekleştirilebilir" bir proje olmadığını kabul etmişlerdir.

(7) Piyasa sosyalizminin "gerçekleştirilebilir" bir proje olmadığı, pratik gerçeklikte "piyasa ekonomisine dönüş" adı altında başlatılan reformların da nesnel bir kaçınılmazlıkla kapitalizme dönüş yoluna girmesiyle her gün daha çok berraklaşmaktadır.

Bunlar piyasa sosyalizmi için ağır, altından kalkılması güç sonuçlar. Tarihin çok ilginç bir noktasında, tam da sosyalist planlama düşüncesi görüntüde çok büyük bir yara almışken, tam da merkezi planlamaya dayalı "sosyalizm" yerini görüntüde piyasa sosyalizmine bırakırken, gerçekte bürokratik işçi devletlerinin içine girdiği çürüme sürecinin sonucunun piyasa sosyalizmi değil kapitalizm olduğu ortaya çıkıyor. **Pratiğin yargısı piyasa sosyalizminin lehine değil aleyhine**. Tarihte kendisi için en büyük fırsat doğmuşken, işçi devletlerinde piyasa fikri bu kadar yaygın destek bulurken, piyasa sosyalizminin hiç bir geleceği yok. Üstelik, pratiğin bu yargısı, piyasa sosyalizminin en ciddi temsilcileri tarafından teorik olarak da kabul ediliyor.

Piyasa sosyalizmi kendi mahkemesinde yargılanmış ve daha dün ateşli avukatları olan yargıçlarca mahkûm edilmiştir.

Sosyalist planlamaya gelince, bu yazıda savunulan görüşler, bugün ağır yaralar almış olanın, bürokratik yozlaşmaya uğramış, ulusal sınırların kafesi içinde bunalmış Stalinist planlama olduğunu gösteriyor. Bu planlamanın ölüm günü belki de gelmiştir. Ama sosyalist planlamanın hayır! İnsanlık piyasanın anarşisinden ve kör yazgısından kurtulmadıkça, bu deli gömleğini üzerinden atıp özgür ve bilinçli biçimde kendi geleceğini kararlaştırmanın araçlarını yaratmadıkça sosyalist planlama kaçınılmaz bir alternatif olarak varlığını sürdürecektir.

Ama bugünkü bürokratik planlamanın temeli olan işçi devletlerinin ölüm fermanını imzalamakta hiç kimse acele etmemeli. Sovyetler Birliği'nde ve Doğu Avrupa'da kapitalizmi yeniden tesis etmek isteyenlerin önünde uzun, inişli-çıkışlı, sürprizlerle dolu bir yol ve verilecek savaşlar var. Sovyetler Birliği'nde beş yıldır Sovyet işçi sınıfının korkusundan reformlar doğru dürüst uygulamaya konulmadı. Şimdi Gorbaçov glasnost'un sonu demek olacak bir polis devletinin köşetaşlarını yerleştirmekle meşgul. Doğu Avrupa'da iktidar el yakıyor. Dayanışma hükümetinin ve Bulgar Sosyalist Partisi'nin bir yıldan kısa bir süre içinde iktidardan düşmesinin gerisinde kapitalizmin yolunu döşeyen reformların çıkmazları yatıyor. Kitlelerdeki tepki henüz umut verici kanallara akmaya başlamış değil. Bürokrasinin onyıllar süren zorba ve küstah

yönetiminin geride bıraktığı travma, sosyalizmin daha bir süre bu ülkelerde prestij kazanmasını düşük bir olasılık haline getiriyor. Ama bir şey kesin: Eğer kapitalizme dönüş engellenecekse bu, uluslararası dayanışmanın da katkıda bulunacağı bir süreç içinde, işçi sınıfı öncülüğünde geniş halk kitlerinin yeniden mücadeleye girmesiyle ve bu kez mücadelenin içinde yeni, devrimci, sosyalist, enternasyonalist partiler inşa etmesiyle mümkün olacak.

Bu olasılığın ne kadar güçlü ya da ne kadar zayıf olduğunu tartışmanın yeri burası değil. Ama bir sonuç açık. Eğer bu olasılık gerçekleşmezse, bugünün bürokratik işçi devletlerinde gelecek, en azından bir süre için, kapitalizmdir. Yok, işçi sınıfı hareketi önümüzdeki yıllarda Doğu Avrupa'da ve Sovyetler Birliği'nde 1989'da yarım kalan dramın ikinci perdesini tamamlamayı üstlenirse, gelecek sosyalist planlamadır. Ama seçim kapitalizm ile sosyalizm arasındadır. Piyasa sosyalizminin geleceği yoktur.

Sosyalizm, "bireyin toplumsal gücünü de, toplumsal bağını da cebinde taşı(yacağı)" bir toplum olmayacaktır.⁹⁰

90. K.Marx, Grundrisse, a.g.y., s. 156. Ekleme gerek yok ki, sözkonusu bölümde Marx, "bireyin toplumsal gücünü de, toplumsal bağını da cebinde taşıdığı" toplum diye kapitalizmi tanımlıyor.

Teknoloji ve Tarih: Farklı "Vizyon"lar Benzer Sonuçlar

İşaya ÜŞÜR

GİRİŞ

Tanım gereği farklı olması gereken "vizyon"lar, kimi zaman, şaşırtıcı biçimde aynı düzlemde yer alabiliyorlar. Üstelik aynı düzlemde yer almalarını aynı tarih malzemesi sağlıyor. Bu konulardan biri de (belki başlıca biri) sanayileşme-sanayi devrimi sorundur. Ne var ki, sanayileşme-sanayi devrimi sorunu, dinamik bir bakış ile ele alındığında daha geniş bir sorunun, tarihsel/toplumsal gelişme sorununun asli bir parçasıdır.

Sanayi devrimi-sanayileşme kavramları çeşitli biçimlerde tanımlanmış ve süreci açıklayan çeşitli (ve farklı) değişkenlerin varlığı üzerinde durulmuştur. Açıklayıcı değişkenler arasında, belki de üzerinde en fazla durulanı "teknoloji"dir. "Teknoloji" değişkeni üzerinde bu kadar fazla durulmasının çeşitli düzeylerde anlaşılabilir nedenleri vardır. Çünkü, özellikle Sanayi Devrimi söz konusu olduğunda, onunla özdeşleşebilmesi çok kolay, somut, "orada duran" bir "şey" sözkonusudur: makina. Böylece, pratik ve giderek teorik düzeyde teknoloji, makina ile özdeşleşebilmiştir. Bu anlayışın iktisada yansımaları makina'nın "sabit sermaye"ye indirgenmesi ve sanayileşmenin de ancak sabit sermaye yatırımları ile mümkün hale gelebileceği şeklinde olmuştur. Fakat bir kez teknoloji, makina ile özdeşleştirilir ve sanayileşmenin ancak teknoloji sayesinde mümkün olabileceği anlayışı yerleşince, yaklaşım, zorunlu olarak zaman ve mekan boyutundan sıyrılır ve evrenselleşir.

Bu noktada, beni böyle bir çalışma yapmaya iten güdüler hakkında bir şeyler söylemeliyim. Sanayi Devrimi/sanayileşme sorunu üzerinde çalışırken birinci ve ikinci sanayi devrimlerinin belirlediği; işleme mekanizmasının çerçevesini çizdiği bir "sanayileşme ideolojisi"nin mevcut olduğu görüşüne ulaştım. Sözümlü ettiğim bu "ideoloji", diğer yandan, "evrensel" bir nitelik de göstermekteydi. Şu anlamda ki; esasında eleştirel bir "vizyon" olan Marksizmin ve onun üzerine inşa edilen sosyalizmin sanayileşme modeline de kaynaklık etmekteydi. 1917 Devrimi'nden sonraki o çalkantılı, sisli ve kararsız yıllar geçtikten sonra; kabaca 1930'lardan itibaren, Batı'da (İngiltere'de) "kendiliğinden", "aşağıdan" gelen sanayileşme (=Sanayi Devrimi), bu kez Doğu'da (Sovyetler'de) "yukarıdan" ve "iradi" olarak yürürlüğe konmuştu. İşte, "planlanan" da, bana göre, bu birinci ve ikinci Sanayi Devrimleri'nin çerçevesini çizdiği "sanayileşme" idi. Mahiyeti ve niteliği itibariyle taklit edilmesi fazlaca güçlükler çıkarmayan (ve hatta Walrasgil bir